

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій
МУШКЕТИК
Тетманський
Скарб

 FOLIO

Історія України в романах

Юрій Мушкетик
Гетьманський скарб

«Фолио»

2006

Мушкетик Ю.

Гетьманський скарб / Ю. Мушкетик — «Фолио»,
2006 — (Історія України в романах)

У романі «Гетьманський скарб» письменник досліджує проблему пошуку легендарного скарбу наказного гетьмана Полуботка. Події роману показані очима молодого козака Івана Сулими, закоханого в Улясю – дочку гетьмана Івана Скоропадського. Палке кохання, насильницька розлука закоханих, таємні та випадкові зустрічі, страждання, сльози – і все це на тлі важкої політичної боротьби українського народу в XVIII столітті, підступів, зрад, смертей і пошуку головного скарбу – духовного.

© Мушкетик Ю., 2006

© Фолио, 2006

Содержание

Частина I	5
Частина II	63
Конец ознакомительного фрагмента.	70

Юрій Мушкетик

Гетьманський скарб

Частина I

Гетьманівна

Кажуть, мудрість виростає з печалі. Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли. Тоді, либонь, вона розпочинається з радості? Але радість скороминуша, вона затуманює розум, робить людину сліпою. Ми живемо в очікуванні її, страждаючи. Здебільшого одне народжує інше. З найбільшої радості постає найбільша печаль, яка іноді позначає все наше життя.

Саме так сталося зі мною.

Розпочалося ж усе буднього ранку-початку червня 1717 року в Глухові на вулиці Дергачівській, де, притінений двома високими осоками, стояв невеликий чепурний будинок з різьбленими віконницями та різьбленими дерев'яними підпорами кружганку. Будинок належав чернігівському полковнику Павлу Леонтійовичу Полуботку і був куплений позаторік у купця Затирного ось для таких okazій, як ця, – коли полковник приїздив до гетьманської столиці за велінням Генеральної канцелярії або у власних справах. У вузенькому, відгородженому від вулиці високим тином, зарослому кучерявим моріжком дворі стояли конюшня та дві рублені комори. Оце і все обійстя: ні саду, ні городу, ні палісадника – дім для тимчасового мешкання. У дворі притулилися ридван та два вози; дишель ридвана й голоблі возів були задерті на тин і стриміли, наче велетенські гаківниці.

Поміж голобель на кілках тину висіли великі юхтові чоботи, біля них стояв босий кучер Охрім і мастив їх квачиком, отож і пахло на все подвір'я добрим сосницьким дьогтем. Я сидів на ганку однієї з комор і тихенько награвав на скрипці. По стрісі сусідньої комори походжало з десятків голубів, скошували зизі очі, заглядали на ганок комори, – я насипав туди крихт із хліба, – але спурхнути вниз боялися – здичавіли. Я – це Іван Сулима, син генерального хорунжого Івана Сулими, внук гетьмана Івана Сулими (котрий скопирснув у Дніпро неймовірно міцно вґрунтований ляхами чорнославетний Кодак), сестринець полковника Полуботка. Одначе мене ніколи не вабили ані слава діда, ані, значно менша, батькова. Я був хлопцем книжним, богобоязливим, плохим, наді мною збиткувалися майже всі мої товариші, спудеї Київської Академії, я не здобував та не обороняв у вимірях фортець і не викрадав красунь, цурався спудейських кабишів та бешкетів, через те мене не бачили не те що в гіркопам'ятних усім киянам налогах тодішніх розбійних спудейських ватаг, котрі шарпали по базарах чумацькі вози та налітали на купецькі постоялі двори, що привело до справжньої, довготривалої війни поміж магістратом та спудеями, а й навіть у набігах на знамениті сирецькі баштани, – на це останнє й суперінтендант Академії, і сам префект дивилися крізь пальці.

Прикоханий ченцями, виспівував на криласі «Славмо Царя Піднебесного», грав у інтермедіях дячків та піддячків, вправлявся в піїтиці. Цієї весни успішно скінчив клас піїтики й перейшов до класу риторики. Приїхав до батька на вишні та перші меди, й батько раптом одібрав у мене всі мої книги й замкнув до великої, ошпунтованої залізними штабами скрині. Він і раніше не шанував Академії, не обминав її клином, а того дня, погломівши зі мною, почав йойкати і кричати, що та «дурисвітська Академія» вибила з моєї голови останній розум, що він плекав надію на сина, валечного воїна, котрий якщо не сягне дідової слави, то хоч батькового уряду, а бачить перед собою чи то дячка, чи то миркача, котрий побирається попідвіконню, чи то лицедія з вертепу. Мовляв, нащо жив, нащо так тяжко гарував у далеких

походах, для кого всі оці шаблі, бул-димки, посріблені ронди. І за віщо йому така кара: скільки козачих синів покінчало Київську Академію, декотрі потерлися й по заграничних академіях, і всі поверталися до батьківського козацького шабельного ремесла, були серед них вікопомні звитязці: Сагайдачний, Хміль, Морозенко, Палій, Мазепа (тут він закашлявся й оглянувся), тільки його син чомусь забув, з якого він кореня.

Я знітився і, щоб втішити батька, відповів:

– Були й з поповичів гетьмани.

– Хто? – зіпонував батько.

Самойлович...

Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала.

І тоді я сказав батькові таке:

– Вчуся я на славу Божу й користі ради душі моєї, у пам'ять неньки й вашого дому на честь і хвалу. Книжна мудрість свята, її не потяти шаблею і з гармати не встрілити.

Боже, що тут зчинилося по сих моїх словах! Батько зламав у руках нагайку («Ну в кого, в кого ти такий удався, не було в нашому роду поповичів!»), пожбував її мені під ноги, а я дуже злякався й замовк. А він геть розпасіювався, то лаявся чорно, то приголошував по-жіночому: «Закрию очі, й хто опережеться моїм чересом, хто почепить до нього мою шаблю, хто сяде на мого коня?!» Батько був ще й добрячий лицедій. Він промовляв слова, які змушували моє серце стискатися від страху. Мав батько ще діти від другої жінки (моя мати, Полуботківна, померла), але дрібні, двоє дівчаток і хлопчик трьох літ, отже, не плекав великої надії побачити його в сидлі.

Трохи охолонувши, батько сказав суворо, голосом, який виключав заперечення, що забиратиме мене з Академії та віддає до війська... «Може, ще вийде з тебе хоч якийсь ледачкуватий козачок».

Два дні думав, до якого війська послати, й надумав.

На всій Україні немає валечнішого, славетнішого козака, як чернігівський полковник.

Згнітивши серце, я мусив скоритися. Плакав, заховавшись за погрібник, плакали струни моєї скрипки...

Однак поїхав до Полуботка. Тяжко переживав, невимовно скучав за Академією, хоч не все там було миле мені. Може, навіть навпаки, більше немилого, ніж доброго. Як уже зазначив, був хлопцем тихим, затинався й нітився з будь-якої причини, і наді мною кепкували колеґанти-академісти. Мій дзвінкий, тонкий і сумовитий голос став мені втіхою і карою водночас. Мене одразу записали до хору, яким керував неймовірно лихий, злючий, котрий бив різками без будь-якої причини, регент. Я боявся його, як гаспида, пив, аби пропав голос, конопляну олію, холодну джерельну воду, – не допомогло. Хор ходив на виноси, – в дощ, спеку, югу, – і я, хлоп'я, яко соліст, мусив тюпати за дебелими чубатими семінаристами і за регентом, який їхав попереду на сліпій кобилчині. Якось ішли аж за Дніпро в слободу відспівувати суддю полкового, й саме тоді рушив лід, і двоє співаків утопилося, а ми бігли по кризі, й раптом стала переді мною дибки крижина, і я закричав з жаху, однак не зупинився, а побіг убік слідом за іншими хлопцями. Це теж властивість моєї вдачі: жахатися, але не складати рук, боротися.

Кликали нас і на весілля, на Різдво та Пасху славили Христа по дворах багатих старшин та купців, до найбільших урядових старшин ходили на дні їхнього народження. Майже всі старшинські діти жили по квартирах у багатих людей, я ж якийсь час навіть мешкав у бурсі. Найперше, що до Академії втрапив проти батькової волі. Батько вважав, що мені вистачить двох-трьох років Чернігівської колеґії. Я провчився в ній три роки й вважався найкращим учнем, мене навіть були якось призначили аудитором, однак змістили з причини мого м'якосердя, бо ж не міг справитися з бешкетниками семінаристами. Бачачи мої старання, а також знаючи, що батько хоче забрати мене додому, старенький вітець префект написав мені рекомендаційного листа до Київської Академії, хоч я на той час провчився тільки два роки,

одначе був вельми вправний у багатьох науках, грецькою та латинською не тільки читав, а й розмовляв. Київська Академія здавалася мені Атенами науки, і марив я нею, і вітець префект перейнявся моїми скорботами та написав листа до ректора, свого колишнього спудея, аби той вписав мене до класу діалектики. Він же потім умовив і мого батька дати мені змогу повчитися в Академії, мовляв, настають такі часи, що на вищі уряди тепер без науки не пробитися, он і в Пітері цар посилає учитися за границю боярських дітей. Батько погодився через силу, бо ж сам, хоч походив зі знатного роду, вибився трудами ратними, впертістю та хоробрістю. Пан ректор Академії проєкзаменував мене на діалектику й побачив, що я її й не нюхав, вписав до класу піїтики, перед тим відмірявши тридцять різок за обман, який ми вчинили з вітцем префектом. Хоч потім виявилося, що в усіх інших науках київським спудеям я не поступався, одначе вельми поступався в нахабстві та у відважності. То були найпам'ятливіші роки для київського міщанства. Голодне, знахабніле київське спудейство зайшло у великий розмир з київським купецтвом, цехами, вимагало відкупів, а то й вдавалося до грабунків, розбивало комори на ринку, шарпало з возів. За потрійним валом, який тягнувся від колишньої Десятинної церкви до Козиного болота, по крутосхилах, ярах та байраках повростали в землю у запущених садах хижі та халупи, чимало з них слугували пристановиськом для всілякого непевного, а то й просто злодійського, розбійного люду, туди часто заникували й деякі спудеї. Там відвага пила мед, а нахабство – чорну брагу, там перепродували крадене й ділили ще не захоплене, звідти спудеї налітали на купецькі та ремісницькі двори. Пам'ятаю й нині, як обдурих їх, пообіцявши на завтра відкуп, аби тільки відчепитися, приїжджий з Кам'янця купець-єврей і як вистежили його чубаті філософи та богослови, обступили в приїзді дворі, і як одбивалися купець зі своїми хурщиками, і як втікали вони потім по дахах будинків, і один хурщик зірвався з даху і вбився. Тоді в Академії проводили велике дізнання, в яке включилися всі цензори, сеньйори, директори, водили на те дізнання й мене, але я нічого не знав. І був я серед того спудейства білою вороною, і не приймав його злого закону, і знову ж таки терпів вельми, дісталось на мою долю й кпинів, і стусанів. Але потроху і я охмолостався. Колеги-філософи купили мені в складчину кобзу, одразу повіривши, що опаную її. Мислили вони так: кому потрібна тонкоголоса скрипочка, а на рокіт кобзи сходиться всілякий базарний люд, на той рокіт і в селі в суворого господаря зірветься скупа сльоза, а з нею бризнуть в карнавку два-три шага, та й просто кобза – то струмент чоловічий, козацький, а ти ж, Іване, козацького роду! То таки правда, почав перебирати струни кобзи, почав випробовувати її на всі строї, і сподобалася вона мені, і вже я бринькав залюбки, одначе на базар з нею не ходив, і врешті на мене махнули рукою.

Може, я вже й занадто напускаю туманів про своїх колегіантів, було ж бо серед них чимало люду розважливого, відданого науці, розмовляли між собою і грецькою, і латинською, і єврейською, і французькою, ширмували Арістотелевими словами, і грали сповнені високого смислу комедії та трагедії, і влаштовували прилюдні диспути, на які сходилося багато киян, а також приїжджих людей. І влаштовували разом з міщанами пишні та веселі свята, – на Великдень, на Маковія та Спаса, – здебільшого в урочищі Глибочиця, й приходили туди дівчата у вінках та стрічках, ладненьких сап'янових чобітках, статечні поважні значкові товариші, купецька молодь у заморських капелюхах, панянки в дорогих кунтушах; грали там музики й співали хори, одного разу і я зіграв на бандурі кілька пісень статечним козакам.

Тодішні київські академісти жили бідно, бо, на відміну від часів нинішніх, там навчалися діти й людей нестаткових. Як і всі інші бурси, київська являла собою страхітливе видовище. Старші бурсаки спали на полу та на лавах, малеча копошилася в соломі під полом та в підпіччі, чавила блощиць, котрі лізли зі шпарин по стінах.

На Різдво та інші храмові свята бурсаки ходили зі зіздою та вертепом чи й просто на апетиції – просити по дворах, і, як я вже казав, примушували й мене ходити з ними, бо ж мав тонкий голос, але я здебільшого того уникав. Я любив церковний спів, а якщо й співав поза церквою, то тільки нишком, на самоті. Світського співу соромився зовсім. За те мене брали на

висміхи бурсаки, вони казали, що з моїм жалібним голосом можна приносити повні торби. Я їм на те нічого не одказував, а сам думав, що обманювати людей гріх, навіть жалібним голосом, адже не маю такої скорботи, за яку попросив би в людей співчуття, скорбота поєднується з молитвою, а молитися всує – гріх.

Та й все-таки я не злидарював, хоч мій батько й намагався тримати мене в строгості, в тілі чорному, однак посилок з дому отримував, і не тільки на свята, – їх нишком передавала мати. Вона й приїздила до мене частіше за батька, і обливала мою голівку слізьми, а я дивувався, чому вона плаче. Адже матінка хоч і далеко, але завсідги в серці моєму, а тут зі мною і Арістотель, і Тацит, і святі апостоли, і преподобні печерські Еразм та Лаврентій.

Якось, приїхавши, прийшла вона просто до нашої церкви. Я стояв на хорах і побачив матінку, і знеслася моя душа понад хори, і залився я солов'єм, моя душа облилася слізьми й затріумфувала. Таке зі мною траплялось не раз. І почула мій спів матінка, й заплакала, і запишлася. А я сказав їй, що мені тут добре, що світло розуму вливається в світло моєї віри, я знаю всі діяння апостолів і захищу себе та її святою молитвою.

Не захистив.

...За два тижні до того рокованого дня, на другий день Великодня, ходив я з хором у двір київського війта, ми співали «Да воскресне Бог», і дали нам гостинців чимало, усім співакам, а реєнту три копії грошей, ми їли святковий обід, і хлопці почали вимагати в реєнта всім грошей по шагу, й реєнт розлютився, почав шмагати різками всіх підряд, і хористи збунтувалися, побили реєнта, і, поки старші бурсаки його товкли, молодші били в обідній дзвін. Не минути б усім нам великої кари, але того вечора з'явилася на заході комета, своїм вогняним ядром і роздвоєним хвостом перелякала всіх мирян, за нею в Академії забули про бунт хористів, комета з'являлася в сутінки і висіла над землею червоною мітлою. В Академії комети не боялися, ми знали від професорів, що то небесне тіло, хлопці веселилися, а на мене найшла туга безпричинна, і тоді увійшов дячок-наглядач, подивився на мене й мовив: «Він уже знає? Хто це йому сказав, що його мати при смерті і кличе його до смертної постелі?» Ніхто мені того не казав, моя душа сама відгадала лихо. І потім не раз мені мої нещастя віщувало серце.

...Отож за батьковим велінням я опинився в службі в пана чернігівського полковника. Треба сказати, що до цього знав його мало. Коли вчився в Чернігівській колегії, Полуботок не вибував з походів, пам'ятаю лишень, як одного разу він від'їздив на війну з турками, і ми співали в церкві напутній молебень; полковник їхав попереду козаків на вороному коні, покритому шовковою попоною, дзвеніли литаври, сурмили сурми, майоріли на вітрі прапори та значки, він видався мені надто грізним, надто суворим, я малів перед ним і пишався ним перед іншими бурсаками. Таким видавався мені завжди, зблизька ж я його майже не знав, він жив за Черніговом, над річкою Стрижем, я ж мешкав неподалік від семінарії, в домі купчика Крячка, зрідка навідуючись до дядини в гості. Але пана полковника бачив дуже рідко, а потім почав уникати зовсім, до того призвів один випадок. Той випадок зруйнував у моїй уяві образ, який склався в думках, – людини мужньої, валечної, але й справедливої та милосердної.

Було це восени, в хляпавицю. Я ніс до чоботаря полагодити свої новенькі чоботи, які чомусь полізли по рантах, біг стежечкою попід будинками й трохи не наштотхнувся на зігнуту спину козачка, що дріботів по стежці з шапкою в руках. Він аж заплітався ногами, схлипував, шанобливо кланявся широкій спині в оксамиті і дзигорів жалібним голосом: «Нехай я почорнію, як земля, пане полковнику, якщо кажу неправду». – «Ти мені хоч гризи її – не повірю», – прогуділо спереду. Козачок зашпортнувся, далі пішов повільно, вирівняв крок, тільки руки – в одній тримав шапку – обвисли вздовж тіла: «Що ж мені робити тепер?» Полковник не зупинився, навіть не оглянувся. «Візьми мотузок і повісься», – відказав рівним голосом. Мене струсив дріж. Я зупинився і впустив під ноги чоботи. Далі підняв їх і пішов назад. Нікого не помічав, навіть не привітав поклоном зустрічного ієромонаха, і той осудливо похитав головою. Страшні слова горіли в мені. Потім довго не міг вииняти їх із своєї пам'яті. Я осудив полков-

ника, адже немає в світі більшого гріха, як відмовити іншій людині в праві на життя. Що б він, той козачок, не зробив. Він має таке ж право жити, як і пан полковник. Бог є любов. Любов є віра. Вона – в серці людському. В серці пана полковника немає ні того, ні іншого, й через те не хочу більше нічого про нього знати, не хочу його бачити. Всі його діяння, всі його подвиги – не в ім'я любові.

Той спомин жив у моїй пам'яті, і я не міг його прогнати. Хоч щось і почало мінятися в мені в ставленні до полковника. Він не послав мене у військо, поки що я жив у його домі над Стрижнем, виконував такі-сякі доручення, здебільшого домашні, й навіть у полковій канцелярії не бував, хоч знедавна і почав туди заникувати з доброї волі. І кілька разів полковник погломонів зі мною, й, що найдивніше, не зверхньо, а як з рівним, розпитував про нинішню Академію, про навчателів, а також які книги я читаю, що знаю з них. Щоправда, своїх міркувань майже не висловлював.

Отож жилося мені некепсько, одначе небавом старший Сулима довідався, що його син, себто я, не найдується у військовій сторожі на ляхівським порубіжжі, не печеться під сонцем в охороні обозів, навіть не літає на драбанті – вогненному жеребцеві в полковниковому почті, а опшивається в чернігівській полковій канцелярії. Але Полуботок остудив його жар.

– Не одразу, Іване, не одразу... Пильно я приглянувся до сина твого. Очеретинка... Очеретинка... Зламаємо стебельце... Ніжна душа, чуле серце... Ще й страждене... Таке вже є.

– Та на чорта мені його ніжна душа. Дівка він, чи козак? Ох, покарав мене Господь, і не знаю за віщо. Прогледів я.

Розмова велася в моїй присутності, вони зовсім не зважали на мене, мовби я був сухим пеньком або опудалом городнім.

– Не кажи... Чуле серце, – отже, справедливий, совістливий. Нехай спочатку через папери погуляє по бойному полі. Так би мовити, звикне до слів отих: армата, похід, обоз військовий... Як ти кажеш, в почт мій – хоч немає в мене ніякого почту, – у їздки всілякі я його незабаром почну брати. Він ще... ну, просто мало що тямить у справах житейських. Збалували ви його з моєю сестрою... Одинак...

– А як не звикне? – хрипко запитав Сулима.

– Що ж, Іване... Так і буде. Не всім шаблею махати... Я тобі потім скажу... Напевно скажу...

– А що ж він тоді робитиме? Прошу тебе, Павле, навчай його справи бойної. Хто краще, аніж ти, знає її, – полестив хитро. – Й того... Тримай його, сучого сина, в шорах, тримай...

– В шорах не в шорах, але потачки йому не буде. І, може, таки вийдемо в козаки. Правда, Іване? – це вже до мене.

Я мовчав.

* * *

...Чомусь хрипіла на моїй скрипці басова струна. Я почав шукати їй строю, і саме тоді на ганок вийшов пан полковник Полуботок, позіхнув і сів на лаву.

Був це статечний, повновидий, міцної високої статури чоловік п'ятдесяти семи літ, зодягнений у білу полотняну, підшиту на плечах шовком сорочку та голубі шаровари. Він вийняв з глибокої кишені люльку й почав шукати кресало. Воно кудись запропало, трут у срібній трубочці був, а кресала не було. Полуботок вийняв кисет, перстень з печаткою, кілька срібних монет, все це поклав на столик перед собою.

Зненацька на вулиці пролунав тупіт, понад тином прокотилася шапка з зеленим шликом, почулося тпрукання, і в дворі з вузлом у руці з'явився козак у жаркому, з опушкою, жупані; витираючи рукавом піт, він зійшов по сходах на ганок, поставив вузол на стіл, розв'язав кінці

пишної квітчастої хустки, з якої, неначе лебідь з піни, випірнув срібний глечик з накривкою. Козак облизав великі, як вареники, пересохлі губи й прогув:

– Пан гетьман прислав з узваром. Віншує й запитує про здоров'я.

Полуботок мовчав, вперто шукав кресало, – він би міг піти й припалити люльку від вогню в печі, бо ж саме топилося, не йшов, – і козак враз гмукнув чи хоркнув з переляку – половину гетьманових слів розтрусив по дорозі й згадав аж тепер:

– Узвар з медом!

З медом, отже, гетьман запрошує на обід. Полуботок і далі нічого не казав, і козак нагадав:

– Його милість запитує вашмосці про здоров'я. Полуботок поклав на стіл люльку, взяв з купки срібних талярів один, великими і вказівними пальцями обох рук скрутив його, подав козакові.

Той узяв таляр, здивовано вертів у пучках:

– Його милість запитує вашмосці...

У цю мить скрипнули присінкові двері, на ганок вийшла молода дівчина з розпущеною русою косою – Оленка, Полуботкова наймолодша (дві інші давно заміжні, два сини поодружувані), батькова пестунка, примружилася на сонце, неначе кицька, побачила коштовний глечик, підняла покришку.

– Як гарно пахне!

Взяла глечик і почала пити.

– Узвар від гетьмана! – значущо мовив Полуботок. – З медом!

– Я ж бо чую, що смачний. Так пити захотілося... Ох і смачний. – Оленка поставила глечик на стіл.

Полуботок ледь-ледь повів на неї оком, хотів насварити, але враз подобрів очима, всміхнувся.

– Піди хоч косу заплети.

Оленка й далі стояла на ганку, в тонкій білій сорочці, тонкій запасці, боса, сонце вицілювало дрібненьке муратиння довкола кирпичного носика.

Козак переступав важкими чобітьми:

– Його милість запитує вашмосці...

– Я відповів, йди.

Козак повільно зійшов з ганку. Брів через двір, обмітав високим споришем пилюку з чобіт, здивовано ніс поперед себе в долоні скручений в трубку таляр.

Його рот був широко розтулений.

– Що я скажу його милості?...

Охрім, котрий бачив і чув усе, кинув через плече:

– Дурний ти, як попова кобила. Та ж здоровий пан полковник, якщо такого таляра скрутив у дудочку. Спробуй-но розкрути.

Козак справді спробував розкрутити таляр, але в нього нічого не вийшло, похитав головою й пішов. Я реготівся.

Полковник врешті знайшов кресало і викресав вогню. Перший ковток диму від учора – неймовірна насолода, аж голова ледь-ледь медяється, аж поціпує в грудях, другий – вже не такий, третій – звичайний.

Полуботок узяв однією рукою глечик, довго пив узвар.

– Смачний, гемонський, правда твоя, дочко. З чого вони його варять? Кухар у нього німецький. – Витер чепурні, опущені вниз вуса.

Оленка дивилася згори вниз на батька, на його круглу, з невеликими вухами, густим чубом, в якому посередині почала пробиватися лисина, голову й раптом нагнулася та поцілувала її.

Полуботок на мить розгубився, вдавано нахмутив неширокі, густі дугасті брови.

– Розходилася, куріпка. – І підвівся. – Йдіть, діти, чепуріться, прибирайтеся, ідемо до гетьмана в гостину.

– Всі? – здивувалася Оленка.

– Узвар з медом – отже, всі. Чи ти не хочеш побачити Уляну?

– Ой, хочу, – сплеснула в долоні Оленка. – Може, я ще встигну змити голову...

– Встигнеш, – сказав Полуботок. – Одягни й ти, Іване, козацького кунтуша, скинь цю халамиду. Вподобав ти її...

– Та ж зручна.

* * *

...Глухів – місто надзвичайно гарне, іноземні мандрівники кажуть, що воно набагато гарніше за Київ, у ньому багато церков та будинків, які милують око своєю довершеністю. Стоїть воно на пагорбі над річкою Есмань, обваловане й оточене палісадом, все вкупочці, ніби грудки ластів'ячого гнізда, ото ж і їхати в ньому, власне, нікуди, але регула велить їхати, а не йти.

Оленка, в білоносовому штофному кунтуші, в запасці з світлого штофу, з королевим цвітом у косах, пурхнула в ридван, Полуботок і я посідали на коні. Полковник був у святковому строї – в жупані з рясними гудзиками, підперезаний дорогим поясом, на плечах – накидка, застібнута біля горла застібкою в камені, я – в новенькому кунтуші, котрий повідстовбурчувався на плечах, ще й не застібався на всі застібки, полковник не стримався й зауважив:

– Ти ніби стягнув його з когось...

Я знімаю, густо почервонів.

Біля гетьманського двору – довга конов'язь, до якої коней в'яжуть по чину: до кілець позолочених, срібних, мідних та залізних. Полковник прив'язав свого сірого, в яблуках, румака до кільця позолоченого, я – до мідного.

На цій конов'язі й закінчувалася подібність мешкання Скоропадського до мешкань усіх інших, знаних на Україні, гетьманів. Усі дотеперішні гетьмани – Дорошенко, Многогрішний, Самойлович, Мазепа – жили в палацах, у палатах, гетьманський двір Скоропадського дивував усіх, хто вперше його бачив.

Стояв він біля церкви Миколи Чудотворця й був з усіх боків обгороджений високим парканом, ворота хоч і брусові, а також прості, з хвірткою. На подвір'ї – кілька критих гонтом хат, в кожній по одній або по дві кімнати з підлогою дерев'яною або цегляною, а то й без підлоги, печі кахляні – білі, зелені або кольорові, при світлицях сіни рублені, в світлицях – столи липові, лави соснові, вікна червоні, скла врамловського, з віконницями. В одній із хат – канцелярія та вітальня, де гетьман приймає відвідувачів та гостей, у ній стіни оббиті сукном і під полив'яна.

Будинок гетьманши – окремо, й ще будинок для гостей – цілий хутір, в самому кінці двору – дві хати чорні, для челяді, й погріб дубовий з залізним шандалом на ланцюзі, і пекарня, й льодовня, і довга-предовга комора, і колодязь під дашком з колесом, обкованим залізом. А ще далі, за тином – хліви й конюшні, там стояли ридвани ковані, біля них походжали кучери в синіх жупанах. Біля кожного будинку – нужник з дощок, критий дранкою, від гетьманової та гетьманшиної світлиць до нужників вели криті переходи. Потім мені пояснили, що будівлі дерев'яні, бо місця тут низинні, холодні, а гетьман хворіє на застудні хвороби, любить тепло та сільський затишок. Справді, на подвір'ї можна було знайти чимало затишних куточків, скрізь по двору росли чепурні яблуньки або обстрижені в кружок невеликі липи й надили очі квітники: які тільки квіти ні буяли на тих грядках, у які химери ні спліталися, гетьманша любила водити поміж грядок гостей, розказувала й пишалася, прикладаючи до губів рожеву шовкову

хусточку. Гетьман, огрядний, довговидий, старий, лисий на півголови, не любив суєти, поспіху, не любив, коли до нього йшли зі справами, він любив смачні узвари та тиху бесіду про дива світу, любив посидіти за широким столом у світлиці, з якої вигнано мух і віконниці трохи причинені. Лиха й напасті рідного краю боліли йому, але він вельми боявся підступів, доносів, на це подвір'я було нелегко потрапити.

Я розглядав усі ці будівлі, неначе збирався купити якусь із них. Цікавість – то головна сутність мого єства, через неї часто вскакую в халепи, з яких вибираюся осоромлений, з пом'ятою душею. Я – самітник, моя душа здебільшого оповита смутком, і крізь той смуток вона дивиться на світ. Тяжко пережив смерть матері, так тяжко, що по тому світ мовби одминився для мене. Мати помирала двічі й обидва рази кликала мене до смертного ложа, її передсмертне веління виконували. Перший раз я приїхав, і матері полегшало, вернувся в Академію, а за місяць мене знову покликано. Я вперше бачив, як помирає людина, до того ж це була найдорожча мені людина, вона одна розуміла мене, вчила молитов, вчила бачити в Богові не тільки найвищу силу, а й радника, вірного друга, не штовхала, як батько, на дороги трудні, мирські, а вказувала дорогу до Бога. Тільки з ним, а не з батьком, нині раджуся. Водночас побачив, якою мізерією є людське життя і як може принизити людину смерть. Мати хворіла кілька місяців, зовсім не вставала з ліжка, схудла на скіпку. Останній час мати приймала їжу тільки, коли годував її я сам, ковтала через силу, жаліючи мене, – я плакав, просив її, – і потім сказала, що їй знову полегшало, і я повірив, поїхав у Київ, а то вона не хотіла, аби бачив, як вона помирає. Мене вернули з дороги вже до мертвої матері.

* * *

...Був четвер, планета Меркурій, трагічна планета, догорала свіча в хлібові, на лаві зітхали родичі, а мати лежала з вигостреним обличчям (тут і вже десь далеко-далеко), розквітавши з світом. У хаті стояла задуха, якась особлива, яка буває тільки там, де лежить мрець. Потім матір поклали на стіл, я поривався до неї і чомусь боявся її, боявся сісти на лаві, де вона щойно лежала, боявся не матері, а самої смерті, яка, здавалося, могла навіть через віддалений дотик перейти на мене.

Тоді вийшов у широкий, оступлений хлівами, конюшнями, коморами, клунями, двір, а далі в сад. Цвіли в місячному сяйві мертвим цвітом сливи, шуміли млинові колеса на греблі, витьохкував у березі соловей, і десь співали дівчата. І пронизав серце той спів, стислося воно з болю й туги, в ту тугу вп'ялася ще якась інша, нез'ясенна; світ такий великий, такий гарний, тривожний, кличний, вабливий і лячний, жорстокий, минущий. Що збувається в ньому? І що не збувається? Не збувається нічого? А соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий. І мені так защеміло серце, що вже не чув ні шуму млинових коліс, ні солов'їв, тільки дивовижну сумну мелодію в собі. Сльози капотіли з очей, і туманився виднокіл, не було в тих сльозах скарги на Бога – Вітець Небесний вже двічі зберіг мені життя – один раз, коли хворів на гарячку, а другий, коли погнався за вовком, який тягнув поросю, я думав, що то пес, і проганяв його лозиною, й таки прогнав, потім розповів матері, а мати поблідла й сказала: «Боже милосердя пролилося на тебе». І були скорбота по матері й нез'ясенна тривога, і було мимовільне запитання, що таке життя.

Ховали матір у п'ятницю, під дощем, і в усіх обличчя світилися прихованою радістю – зима була малосніжна, дощу чекали давно. А я дивився на їхні обличчя й ненавидів усіх.

З батьком порозуміння не знайшов. Може б, і знайшов, але батько женився вдруге, і мачуха, як більшість мачух у світі, зненавиділа мене, бо ж прагнула, аби всі добра Сулимів перейшли до її дітей. А старший, та ще набагато, син від першої дружини – то загроза немала. Вона не спробувала й на крок наблизити мене до себе, підглядала за мною, нацьковувала на мене батька, й через те я волів не приїздити додому.

На перших роках навчання в Академії був у мене товариш, такий самий, як і я, несміливий, ніяковий хлопчик, ми міцно потоваришували, усамітнювалися від інших спудеїв, розігрували вдвох сценки з Святого Письма, з творів древніх авторів, розуміли один одного з позирку, з покиву пальця, але зненацька той товариш, Миколка, захворів на сухоти, і його забрали додому. Я не знаю й понині, чи він живий. Мабуть, помер.

Отже, ще не сягнувши дорослого віку, зазнав тяжких втрат, спізнав через мачуху, через товаришів-спудеїв жорстокостей світу й жив самітником, поклавши раз і назавжди триматися подалі од всіх його ваб і несправедливостей. Любив зашитися в кропив'яну шалину й награвати самому собі на скрипочці або ж, заплющивши очі, мріяти про те, що вичитав з книг, а також щиро та віддано молитися Богу. Слугував йому духом своїм, розумом своїм, і Бог змінив мені матір і товаришів та приятелів. Проймали сумніви, що черпав силу для віри в книгах, в Святому Письмі ж сказано, що віра – в серці, а не в словах; кріпка вірою людини може бути й неграмотною. Але я впевняв себе, що набагато краще, коли вона вірить світлом розуму, а не мерехтінням тьми. Світло розуму вливається в світло віри, я знав усі діяння апостолів та багатьох святих і свідомо наслідував їх. І позасвідомо наслідував матір, добру, покірну Богові, сердобольну, задуману та запечалену. Вона завжди щось наспівувала, але чомусь співала тільки сумних пісень. Поралася по господарству (батько тоді був тільки сотником, та й не любила мати сидіти, склавши руки, до праці ж звична, саме на її дитинство, на дівочтво припали найтяжчі роки Полуботків по Мазепиних факціях на них), я тупцяв біля неї, на вулицю майже не ходив, од неї перейнявся спочутливістю до покаліченої пташки, зламаної галузки, від неї в мені сумний спів та щира молитва.

* * *

...Гостей зустрічав управитель – господар двору регіментського, розводив по хатах: старшин – до гетьманської, білу челядь – до хати гетьманші, молодь – у дальній кут двору до хати гостьової, перед якою білів свіжотесаний поміст для танців. Гостей прибуло чималенько – генеральний осавул Іван Сулима, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний писар Семен Савич, генеральний бунчужний Яків Лизогуб, київський полковник Антін Танський, миргородський – Данило Апостол, глухівський сотник Мануйлович, багаті глухівські пани Пироцький та Богаєвський, кілька значкових та кілька бунчукових товаришів – майже всі з родинами. В дворі стояли гомін, пересміхи, перегуки.

Парубки та дівчата стовпилися довкола новенького помосту, там витинали цимбали, скрипка та два бубни. Один з них дудонів, а другий тьохкав брязкальцями, а тоді починали дудоніти обидва. Одначе парубки та дівчата чомусь не йшли до танцю. Крутилося тільки дві чи три пари, та й то мляво, мовби знехотя. Чи то не обсівчилися, не перезнайомилися, чи то ніяковіли – все-таки гетьманський двір. Оленка кудись запропала, окрім неї, я тут не знав нікого, танцювати не вмів; потинявшись трохи поза спинами, підійшов до хати, в якій обсілася старшина, сів на призьбі. Вікна в хаті були повідчинювані, отож я чув усе, про що там гомоніли.

Старшини спочатку вели мову про справи господарські: про недавній ярмарок, на якому цигани вкрали аж дванадцять коней, про сінокіс, побідкалися на сушу, глухівський сотник Мануйлович мовив, що суша неспроста, треба б пошукати відьми, це вона зашила жабі рота й зашила дощі, у нього вже є на приміті одна молодиця, кілька чоловік підтримали його, але Полуботок кинув коротко «Суєвір'я», і всі вмовкли, перевели розмову на інше.

Савич, Полуботків шуряк, розумний і хитрий, як майже всі писарі, тільки надміру балакучий, оповів про недавню поїздку до Києва й сказав, що, як на його око, при нинішньому оскуднінні Київ якось мовби злиняв, особливо монастирі, надто Межигірський, у якому доживають віку запорозькі діди. Старість тих дідів і калік гірка, Запорожжя, яке утримувало їх своїм коштом, поруйноване, а козацькі державці бояться давати гроші, оскільки на січовиків

упав гнів монарший, упав та й учавив у прах земний. Біля самого монастиря став на постій полк московський і чинить ченцям усілякі шкоди.

– І зі Скальського монастиря також приїхали ченці, просять слушної детермінації, щоб їм повернули ґрунти, які забрав за Ворсклою майор Греков, – оповідав Савич. – Ускаржилися вони до бригадира в Котельву, а той звелів усі копці монастирські знести й покопати нові, собі землю забрав. І сагу, й півбайрака, купленого ченцями в лукинських жителів. А на тому тижні отримав я реляцію про постій на Україні ще двох полків драгунських новим чином – ротами, порціями і раціями.

Про постій вже знали всі.

– А що ти одписав київським ченцям? – запитав хтось лінивим голосом.

– А ось що. – Зашелестіло, либонь, писар дістав складеного аркуша й прочитав, аби старшина перейнялася чернечими бідами і водночас помилувалася ладом письма.

«Ясний у Бозі преосвященний мосце отче митрополите Київський і Галицький, архіпастиру милостивий, в духу святому отче й добродію. Пан вітй київський, будучи тут, у Глухові, повідав нам, що по всіх труднощах, які од військ великоруських місту Києву, усім без винятку громадянам тамошнім, навіть чорноризцям, чиняться, за єдину відраду милість вашого преосвященства маючи, жалібно ускаржився, що особливо слизько стало жити ченцям межигірським, солдати грабують їх на дорогах, не пускають у пущі, забирають собі дрова в лісі рубанії, витравлюють монастирські сінокоси кіньми своїми, отож жалосні будьте, ваше високе в Бозі превелебство, й содійте милість та одведіть руки злії».

Хтось буркнув з кутка, я наледве розчув:

– Ускаржився заєць зайцеві. Що той митрополит може вдіяти? Йому самому хвоста колодою прищемили. Написав би хоч київському губернатору.

– Уже писав, – ображено відказав Савич.

– Матимемо лихо з цим новим постоем, – обізвався хтось лінькувато. – Розорять вщент край наш, пооб'їдають усіх до п'ят.

– У моєму колишньому полку в селі Лісківцях п'яний драгунський капітан з денщиком не втрапили додому й почали грюкати в хату до писаря, – розповідав Савич. – Писар їх не впустив, капітан видобув шпагу, денщик – палаша, і почали штрикати в двері, а далі розбили вікно й влізли до хати. Писар ухопив лопату, що нею хліб у піч садовлять, шелехнув капітана, а денщик утік, покликав солдатів, драгунів, почали вони добувати хату. Писар довго одбивався, а далі бачить, що непереливки, дітей і жінку запхав на горище й сам туди виліз, і драбину за собою втягнув. Тільки тим і врятувався. А солдати забрали сало і все чисто з скрині, побили посуд...

– Будемо мовчати, поб'ють голови.

Я впізнав голос Полуботка.

– Писар з драгунами потім «учинили віру», – оповідав далі Савич. – Драгуни поклялися на іконі, що не були в хаті, а писар, що нікого не бачив і ніхто на нього не нападав. Він бо теж боїться: спробуй доведи, що не він, а вони напали перші, їх багато... Й судитиме військовий суд.

– Дожилися, козаки, – густий, басовитий голос. – Чужі суди нас судять.

– Ніхто нас не судить... Завели, неначе над покійником. Ми що, на похорони зібралися?

Я здогадався, що то промовляє гетьман. У голосі гнів, але не вгадати, на кого гнівається йогомосць – на старшин чи на драгунів.

– Чого заснув, кобзарю? Вшквар... Розвесели... Може, склав чи почув якусь нову?

Загули бунти, жалібно задзвеніли приструнки, раз і вдруге, дужим голосом кобзар повів пісню:

Пожурились, милі браття,

Що на ногах кайдани:
Ой тепер-но ми, милі браття,
На вік вишній пропали.
Ой бери, пане, зброю й жупана,
Ще й коня вороного,
Тільки не бери в неволеньку
Козака молодого...

– Оце розвеселив! Кобзарі пішли... Скиглії... Йди пріч. Під церкву.

Кобзар вийшов з хати, бандуру, неначе мертву гуску, ніс у правій руці. На його обличчі – страх, – гетьманський гнів не абищия, але й іскорки вдовolenня в очах Либонь, вдовolenня було більшим, аніж страх. Саме так я подумав. Людина – се міра. Міра багатства, страху, радості, підлоти, помсти, совісті. І все те в ній переколючене, перебовтане. Одного тіль-тіль, іншого багато. Часом людина може прожити життя і не знати, чого в ній більше. По-справжньому все проявляється в найбільшому щасті або в найбільшому горі.

Кобзар ішов важко, голова хилилась нижче й нижче. Почав перемагати страх.

У хаті – неприємна мовчанка. І враз чийсь догідливий голос:

– Викуримо по люльці, панове.

Перший, як і годиться, вийшов гетьман сива, з величезною жовтою лисиною голова похилена, вуса відвисли, на обличчі все ще сліди вдаваного чи справжнього гніву.

Я перейшов на іншу призьбу, за причілок. Причілкове вікно також прочинене, з хати знову долітав гомін, тепер вже притишений. Голоси молоді.

– Наш гетьман чоловік сумирний і добрий, за Україну стояти не вміє, хто не нападе, всі деруть. Нам би гетьманом чернігівського полковника, не так би він за Україну став і москалям її розоряти не дав. В його полку москалі волі не мають.

– Стати б усім сукупно... Вигострити шаблі...

Тільки цей голос і упізнав. Він належав молодому Марковичу, сину лубенського полковника Андрія Марковича, рідного брата гетьманші. Йому всього лиш двадцять три роки, він один сидів серед поважних старшин, його батько найдовався в поході Дербентському, лишив на уряд сина, хоч проти того й повставала полкова старшина. Я пам'ятав Якова по Академії, однак він старший від мене, скінчив її торік.

– Ет, розп'якалися... Всі сміливі за столом біля мисок. Полуботок – козак доброго клича. Але мають, мають москалі волю і в Чернігівському полку. Й донощики мають волю. Втямили?

– Чого б то не втямити... Жартуємо ж...

Либонь, до хати зайшов хтось з генеральних старшин. А я підвівся й пішов стежечкою через палісадник. Заздрив Якову Марковичу, його сміливості, але... й осуджував його, хоч розумів далеко не все, про що говорилося в хаті.

Переді мною розкривалося щось таке, куди навіть не намагався протиснутися думкою. Жив у іншому світі: де скрипка, де книги, де дрібні пригоди й велике нещастя, смерть моєї матері, але було й ще щось зовсім інше, лячне і неясне й чимось манливе, як спалах блискавки, як вогники на болоті, як голос з ночі, який лякає та кличе. Мабуть, саме воно й було справжнім, а все інше – то тільки порох буття. А з іншого боку – нащо воно мені, чому має мене вабити, що воно може мені дати, саме мені...

Знаю, всяка влада від Бога, намісником Господа є на землі цар і його веління повинні виконувати всі. Цьому нас навчали наші професори, про це не раз казав у своїх божественних проповідях наш ректор Феофан Прокопович, наймудріша людина, яку мені доводилося бачити. Без царя ми б всі погинули, нас би підім'яли й понищили чужоземні народи, без царя

ми не дали б собі ладу. Він єдиний думає й піклується про нас, як про своїх дітей. Так прорікав Феофан Прокопович, світоч вченості нашої, наш найбільший мудрець.

Повірити в нині почуте було важко. Та й чому воно має мене обходити? В мене є мої книги, є скрипка. І є бандура. Найліпше ж викинути все те з голови.

Я пішов на вереск музик, до помосту. І не впізнав його. Там чинилось щось несосвітенне. Вітер, вихор, заметіль... Танцювали майже всі парубки та дівчата. Танцювали в кружок. А посередині вертілася, крутилася, вибивала дрібушечки дівчина. Молодесенька-молодесенька і струнка, як тополька. Личко розчервонілося, очі горіли, дві чорні-чорнючі коси літали довкруги неї, не здибитися. А жовті сап'янці стукотіли, й витьохкували під ними мостини, й повискувала скрипка, бубни вже не бубоніли, не дуданіли, а ахкали і заливчасто сміялися брязкальцями. В ту мить у коло до дівчини влетів ще один танцюрист – Яків Маркович, і закрутився, завертівся довкола дівчини. Чоботи в Якова з подзвоном – з срібними дзвінками, врізаними в закаблуки, – дорога, з кабарги, шапка збита на потилицю. А дівчина летіла, й одіж не встигала за нею, оголюючи білі смужки ніжок над чобітьми, руки її були граційно розкинуті, здавалося, вони плывуть у повітрі самі по собі. Музиканти закінчували зорьку й одразу переходили до катеринки, від катеринки до закаблуків, від закаблуків до жидівського триндика, якого танцювали з вихилясами, жартівливо.

За кілька кроків від себе я побачив дорідну, немолоду, але ще не зовсім зів'ялу красиву жінку в дорогому парчевому кораблику, зі складеними на грудях руками. Вона посміхалася гордовито й зачудовано. Гетьманша! Анастасія Марківна. Її знає в Глухові старе й мале. Як знають і те, що вона управляє гетьманом й почасти всім гетьманством. Милувала очима дочку, милувала племінника, пестунця, який і жив при гетьманських дворі і якому вже виклопотала в гетьмана село Сварків біля Глухова, «вбачаючи знатного військового товарища Якова Марковича до послуг військових здібності й надалі до оних його заохочуючи». Так було написано в гетьманському універсалі.

Бубнярі вдарили наостанку так, що затремтіло листя на молоденькій яблуньці, й попадали в траву – удавано чи насправді показуючи, що танцюристи вморили їх до знемоги. Парубки та дівчата, захекані, витирали піт шовковими хусточками, сходили з помосту. Яків та чорнява дівчина стояли посеред помосту, там, де їх застав кінець танцю. Я згадав Яковові слова про «вигострені шаблі» й уважно подивився на нього.

Яків чимось нагадав мені нашого вчителя риторики грека Гістія. Кругле обличчя, чепурні вусики, невисока міцна постава, й навіть волосся, витке, густе, коли знімав шапку, воно розсипалося кучерями на всі боки. Очі у Якова великі, імлісті, либонь тільки в очах і відбилася порода Марковичів. Батько Якова, Андрій Маркович, лубенський полковник, козак валечний, увесь час у походах та походах, огрубілий, засмаглий, дужче схожий на сільського дядька, аніж на свого батька – прилуцького гендляря і купця Марка, сина Аврамового, який орендував у Прилуках млини та горілчаний промисел. Єврейської крові в ньому – дещиця, Марк Аврамович Маркович, вихрестившись, одружився на дочці багатого міщанина Копієнка, мав трьох синів і п'ять дочок, писаних красунь, тільки подивитися на яких з'їжджалися парубки з усього полку й розхапали їх собі в жони: одну син стародубського полковника, другу моровський сотник, ще одну журавський протопіп, найкрасивішу ж, Настю, посватав генеральний бунчужний Костянтин Голуб, а коли він помер, на ній одружився нинішній гетьман, на той час також удівець, старший від Насті на двадцять п'ять літ. Гетьман дав тестю двоє багатих сіл у Прилуцькому полку, Малу та Велику Дивиці, і той доживав віку на Приудаїї, немов у раю. Настя Марковичева мала по Голубу свій чималий статок, яким пишалася, і мала круту вдачу, одразу взяла гетьмана в шори, отож, гомоніли люди, що Настя носить штани, а Скоропадський – спідницю.

Яків чомусь не впізнавав мене, а може, не впізнавав справді – де йому було впізнати шмаркатоного хлопчиська, він тоді вже був філософом, далі богословом. Батьки приїздили до нього на всі свята, привозили повні сакви наїдків, а також гостинці професорам і навіть самому

ректору Феофану, – Яків був його улюбленцем, не знаю, чому він не пішов слідами свого вчителя на вчені Олімпи. Я не вагався б і миті. Для нього ж світське козацьке життя, либонь, мало більші ваби, воно вже справджується наказним полковництвом у двадцять три роки.

Але я ненадовго зупинив на ньому погляд, перевів його на дівчину. Стояла задихана, руки притисла до грудей, ледь-ледь усміхалася. В очах – бистрінь, немов ще й досі летіла в танку, крізь напіввідтулені губи було видно невеликі міцні зубки. Її личко було мовби намальоване одним непомильним помахом пензля, воно не округле, а трохи продовгувате, ніжне, ніжності додавала чорна цятка родимки над верхньою губою, але й вольове: ніс – прямий, рівний, і рівне, пряме підборіддя, брови чорні як смола, і довгі чорні вії, вона чимось нагадала мені єгипетську царицю – я бачив такі малюнки в давніх книгах. Надто коли сходила з помосту, ледь приплющила очі, й тінь від повік упала на щоки, ступала гордовито, груденята несла так, що кожен, навіть я, розуміли, що то таки цінність.

«Боже, – подумав я, – яка неземна і в той же час земна краса». Мені здалося, дівчина йде до мене, і я обімлів. Одначе в ту мить вона ступила вбік, і я побачив, що вона йде до Оленки, котрої чомусь не помітив. І зблиснула в моїй голові іскорка, і я зрозумів, хто ця дівчина – Уляна, гетьманівна, чи, як її називає Оленка, Уляся. І відмітив схожість з гетьманшею, одначе невелику. Анастасія Марківна підійшла до Якова і, наче маленького, підвела його до Оленки та Уляни. Яків ішов нітрохи не соромлячись, хоч його вели, неначе хлопчика. За хвилину вже лунав його дзвінкий сміх. Я ще не знав, що ми приїхали до Глухова на оглядини, привезли туди Оленку, що гетьманша забажала поєднати свого пестунця з Полуботківною і гетьман теж схвалив цей намір своєї дружини.

Ще за мить сміялися всі четверо, але я одразу вирізнив Улянин сміх, хоч ніколи раніше не чув його (гетьманівну бачив разів зо два в церкві й чомусь тоді не звернув на неї уваги), був той сміх притамований і проникав мені глибоко-глибоко в душу. Я відступив за парубоцькі спини й дивився, дивився на неї, як на диво, як на чудотворну ікону. Ні, на ікони я дивився трохи не так, але крихти тієї побожності розсипалися в моїй душі, мені здалося, в обличчі дівчини таїться якась загадковість, як і в обличчях отих єгипетських жінок, які жили хтозна-коли й молилися сонцеві та зорям.

Я не спав майже всю ніч. Чув, як співають дівчата, спочатку замовкли на Родіонівці, а вже потім на Усівці, а на Веригіні, за греблею, співали майже до самого ранку; як витьохкує соловейко, як десь тьвакає, не втихаючи, пес. Заплющував очі й бачив личко з чорною цяткою над верхньою губою та смоляними бровами, довгими віями, бистрінь у очах. Перевертався з боку на бік, навіть розсердився на себе, але прогнати видиво не міг. Не розумів, чого воно вчепилось до мене, що зі мною сталося... Мана, та й годі. Таки мана. Бо знову заплющив очі... й побачив це саме обличчя, повернуте вбік... а тулубом до мене. Тулубом птиці. Птах, завбільшки з людину, впливав з-за наших сулимівських ряслих калин і отако, бока, наближався до мене. Птах з жіночою головою й пташиним тулубом. Я навіть згадав, як називається цей птах – гарпія. Одначе гарпії, вони злі, а ця – добра, усміхнена. Проте мені стало лячно. Птах не махав крильми, вони були напіврозкриті, пір'я на них і на всьому птахові ряслило пістрявістю, хвіст був невеликий, розпущений, немов у голуба. Птиця з обличчям Уляни наближалась і наближалась, і я вже бачив притінені і глибокі очі. А потім враз довгі повіки змигнули, і дівчина-птах подивилася на мене. Вона не мовила жодного слова, не розтулила вуста й одначе щось промовляла до мене – очима. Та було надзвичайно страшно. І вабливо.

Я хотів доторкнутися до дівчини-птаха, але вона повільно, й так само грудьми до мене, відпливла праворуч і зникла за кущами. Змигнув очима й зрозумів, що заснув. А видиво й далі стояло перед моїми очима, я чомусь подумав, що сон – віщий, і мені від цього обличчя не сховатися, не втекти, бо й не хочу втікати.

Настав ранок, зійшло сонце, мій сон подаленів, а обличчя дівчини зі смоляними бровами й чорною цяткою над верхньою губою стояло переді мною вже інакше – живе, веселе, яким бачив його на танцях.

Не пам'ятаю, чи снідав і що робив уранці, отямився вже за Миколаївською церквою, біля паркана, яким огорожена гетьманська садиба. Спам'ятавшись, зрозумів, що хочу побачити ту дівчину, побачити ще раз і від'їхати та забути назавжди. Довго блукав попід парканом, вже хотів піти геть, та враз почув по той бік паркану дівочий голос:

Ой на морі та на тихій воді,
Там плавали білі лебеді.

Я одразу впізнав той голос. Співала вона, Уляна. Співала тужну пісню, проте не тужно, скоріше, навпаки, весело:

Де не взявся гарний хлопець – на біду,
Та й застрелив лебідочку молоду.

Той голос манив, вабив, я вже не міг піти, не побачивши дівчини:

Розлилася кров червона по морях,
Розсипалось біле пір'я по лугах.

Не знаю, не пам'ятаю, як те сталося, що я, боязкий і сором'язливий, нагледів угорі гілляку, ухопився за неї і виліз на паркан. Тільки хотів поглянути на дівчину краєм ока й зіскочити назад, у провулочок. Але дівчини не побачив. Унизу піді мною порозчепірювалися великі густі кущі агрусу, за ними росли якісь деревця з густими підстриженими кронами, вони творили суцільну огорожу. Голос долинав з-за них. Я посунувся трохи вперед, нагнувся, а що й далі не бачив нічого, посунувся ще, випустив з руки верхню гілку і враз шелехнув униз. Не встиг злякатися, бо ледве втямив, що сталося. Лежав на траві, моя шапка полетіла під кущ агрусу.

Опам'ятавшись, почав підводитись, простягнув руку, щоб дістати шапку, і в ту мить щось налетіло на мене ззаду. Я смикнувся, рвонувся, повернув голову й заціпенів. Мене тримав за полу медвідь. Так мені здалося спочатку. А вже потім розгледів, що то пес. Велетенський, рудий, головатий, вельми схожий на медведя. Він не гарчав, не кусався, сидів на задніх лапах і тримав мене за полу. А я не міг вирватися, та вже й не намагався – злякався Шкіра на моїй голові чомусь свербіла, по спині повзли холодні ковзкі гадючки.

Не знаю, скільки мені довелося б сидіти отако, коли б збоку не пролунав владний дівочий голос:

– А це що таке? Тур, пішов геть!

Тур випустив полу моєї свити-кунтуша, винувато дивився на дівчину. Либонь, вона бачила, що я боюся пса, тупнула ногою:

– Тур, додому!

Руда потвора знехотя потрюхикала по доріжці.

– Ти хто такий? – запитала Уляна.

– Я? Н-не знаю, – вичавив крізь неслухняні губи.

– Не знаєш, хто ти? А що тут робиш?

– Шапку шукаю.

– Де ж твоя шапка? Як вона тут опинилася?

– Ну... Вітром здуло... Йшов по вулиці. – І враз, не знаю, як те сталося: – Я бачив учора тебе на танцях, хотів побачити ще раз... – Я все ще сидів на землі. Дівчина почала сміятися.

– Ти думав, що я танцюватиму перед тобою? Ой, пробі, не можу... І який же ти кумедний... А як тебе Тур тримав за полу... То он ти чого вбрюхався в чужий сад! А може, ти злодюжка? А чи зарізяка?

Її очі сміялися.

– Який я зарізяка... Шапку шукаю...

– От капосна шапка. Де ж вона?

– Оно за кущем...

– То бери її...

На доріжці за деревами почулося неголосне тупотіння, далі покашлювання. Сміх злетів з губів дівчини.

– Тато!

Я перепудився дужче, ніж тоді, коли на мене насів пес. Це ж така ганьба!.. Заліз до гетьманського саду! Розкажуть батькові... Знеславив дівчину... Я микуляв очима, сопів, а кроки наближались.

– Ховайся! – прошепотіла Уляна. Либонь, також не хотіла, аби батько заздрів її з парубком. А чи хотіла пожартувати наді мною. Скоріше останнє. Я порачкував за агрусовий кущ, вліз у нього по самі плечі, заплутався, зав'яз, зашпортався.

– Це ти, дочко? – пролунав хрипкуватий голос. – Що ти тут робиш?

– Гуляю, тату.

– А з ким то ти розмовляла?

Я онімів, відтак поліз ще далі в кущ. Затріщало галуззя, кілька колючок вп'ялося мені в голову.

– Що то таке?

– Пес, – відказала дівчина. – Рябий пес. Чужий. Гарчить.

– Звідки він тут узявся?

Ще кілька колючок впилися мені в щоки, і я чи то застогнав, чи захрипів.

– Справді гарчить. Ходімо звідси, доню, – сказав гетьман. – Цур йому. Зараз покличу сторожів.

Зашелестіла трава, далі кроки затупотіли по доріжці. Я над силу вирвався з агрусового полону, вхопив шапку, спритно, як кіт, видряпався на паркан. Здавалося, мене кинув туди якийсь дужака.

Не стямився, як минув церкву, минув вхідну браму до міста, обидва млини на річці й опинився далеко на лузі. Горів на сороміцькім вогні, картав себе, дошкуляв собі дощипливими словами, трохи не плакав. Чому, чому я такий? Адже ж не дурніший за інших, бачу очима розуму, як треба матися, поводитися, а вийду на люди, й дринзаю, неначе заєць по клітці. Й не знаю, куди себе подіти.

Коли повернувся додому, навіть Оленка помітила, що зі мною щось сталося, причепилася з розпитуваннями, але я сказав, що перечепився на мосту та боляче вдарився.

Наступні дні не звіяли гризоти з моєї душі, ходив, неначе помрачений. Сором трохи пригас, звіявся, а бажання побачити Уляну росло й росло, і стало нездоланим. Впевняв себе, що це примха, адже не міг і подумати про кохання, це було б просто смішно: недовчений спудей, сливе старчик, закохався у вогненну красуню гетьманівну. Цур і пек, і сто кіп на додачу. Але ж подивитися на неї не заборонено нікому! І піти до них на подвір'я. Он Оленка бігає майже щодня. Ну що ж, посміється гетьманівна, ну що ж, покепкує...

Наступного разу, коли Оленка почала збиратися до Скоропадських, я набився їй в провожаті й мовби знічев'я зайшов у двір. Оленка повела мене в сад до альтанки, де, як їй сказали, гуляла Уляна, й ми справді здибали там гетьманівну. Вона плела вінок із квітів, із звичайних жовтих кульбабок, і раз по раз приміряла його до своєї голови. Жовті кульбаби і чорне волосся – мені здалося, що то гармонія.

– Це, Улясю, мій двоюрідний брат Іван...

Уляна кинула швидкий позирок на мене й запитала:

– А він не кусається?

– Хто? – здивувалася Оленка.

– Ну, він. Тільки гарчить?

– Тю на тебе, – мовила Оленка й прикусила язик. Вони – подруженьки, дівчата, в усьому рівні, і все ж гетьманівна є гетьманівна. Вона і вдачею гетьманівна, й красою. Щоправда, і Оленка теж гарна на вроду: білолиця, кучерява, ото тільки трошки кирпатенька й муратиння ледь обсіло носика. Але тільки весною, на осінь і зиму воно зникає. Вона теж весела, та й звідки б узятись смутку в такі літа і за таким статком! Хоч на світі буває всякого. Оленка – сміхотунка, Уляна ж – гостроязика фурія. А ще буває гордовитою, поважною, випростає стан, закине голову, приплющить очі, й пройде повз тебе грецька чи римська патриція, чи як там було в них, до якої страшно обізватися словом. Тепер же вона голила мене своїм язичком.

– Отже, не кусається й не гарчить?

– Таке скажеш...

Я прилип до лави, наче карась до сухої гарячої сковороди.

За мить Уляна забула про мене, взяла карти й почала ворожити Оленці. Ворожила мовби насправжки, але часто вставляла слова, якими ворожать циганки, й сама була схожа на циганку.

– ...А тебе, красуне, полюбить чорнявий князь, і житимете ви щасно, й наживете шестеро дітей, а нині тобі стелеться близка дорога...

– Батько повезе додому, – буркнув я.

Уляна знищила мене поглядом. У мене залягла на серці мжа, як у тому таємничому Замглаї, найтемнішому лісі, звідки вибігає і плине під Чернігів річка Стрижень і в якому гуляє страшний прибиш Маципура. Про близьку дорогу я буркнув не зовсім спроста, бо почав здогадуватися, про якого князя Оленці йдеться, і хоч той князь видавався мені гідним Оленки, все ж чомусь дратувався. А що я не помилився, посвідчив голос Анастасії Марківни від квітника:

– Оленко, а йди-но сюди, я покажу тобі німецький крокіс. Схожий на наш, та не зовсім.

Оленка пішла, а по кількох хвилинах довкола неї згірш крокосу вився Яків Маркович. Козак, парубок порпався з жінками на грядці.

Я ж сидів, неначе роздягнений злодій посеред ярмарку. Не знав, куди подіти руки, боявся дивитися на дівчину, не відав, що казати.

– Давай зіграємо в карти, – запропонувала Уляна.

Я здивовано поглянув на дівчину.

– Я не вмію в карти... Та й... у карти грати гріх. Надто дівчатам.

– Ти поглянь! А я й не знала, – насмішкувато мовила Уляна й подивилася на мене чорноними очима. – А що ж ти вмієш?

– Власне... нічого.

– Зовсім нічого?

Я знітився. Бо ж і справді не вмів ані ширмувати на шаблях, ані гасати на коневі, стріляти з мушкета, не вмів жодної роботи, та й вельми мало знав про неї, про життя. Я багато знав з життя царів, святих мучеників, стовпів церкви, знав молитви, умів складати вірші, ще знав дрібні бурсацькі шахрайства, але ж розумів – дівчина запитувала не про те. Мені до жаскості захотілося чимось похвалитися, але не знав чим. І враз у моїй голові мовби заграла музика, і я підвів голову.

– Вмію співати на криласі... й так... Вмію грати...

– На чому ти вмієш грати?

– Та... на будь-чому, – сміливо випалив, бо й справді будь-який струмент ішов мені до рук. – На скрипці, на сопілці, на кобзі.

– Ну, це ми перевіримо, – діловито сказала Уляна й вела мову далі, мовби правила вивід. – А що ти цікаве знаєш?

– Не розумію...

– Ось Яків розповідає про Олександра Македонського, царя Кіра, Святослава...

– Я... Їх не люблю, – відказав тихо, переконано. – Вони – кровожери, убійники.

– А кого ж ти любиш?

– Бориса і Гліба. Святого Антонія Печерського...

Я бачив, що Уляна розглядає мене, яко диковинну істоту, й зовсім упав духом, адже розумів, що такий парубок не сподобається їй зроду-віку. Але іншим я не міг бути, брехати не вмів.

– А ким би ти, Іване, став, якби вивчився? – правила своє Уляна.

– Ну, якби висвятили...

– З тебе вийшов би хороший піп.

– Правда? – зрадів я. – З чого ти взяла?

– Ну, ти такий... Тихий, богобоязливий, скромний...

Я ріс у власних очах. У моїх грудях звинувся теплий клубочок і котився, котився вгору до серця.

– І пісний, як богоявленський коржик.

Клубочок розсипався на холодні крихти.

– Ти, мабуть, ще й не цілувався? – Дівчина пронизала мене стрілами очей.

Я випростався з гідністю.

– Негоже запитувати про таке. Та ще дівчині.

Я бачив, як у її очах тріпнулися вогники, як ледь-ледь зайнялися рум'янцем її щоки, але вона не подала вигляду, що засоромилася.

– Ну, ти не скажеш цього до Страшного суду. Ще... років сто.

– Звідки ти знаєш, коли настане Страшний суд? – суворо сказав я. – Може, він настане завтра. І тоді... Тоді ніщо не буде потрібне. І всі, що балакають грішно...

Я не доказав, знітився. Боявся, що Уляна розсердиться й піде від мене і я більше ніколи не побачу її.

– Ну, ти жартуєш. Але й деякі жарти потрібно спокутувати молитвою.

– А ти таки справжнісінький піп. – Уляна підвелася й позіхнула, вдавано чи насправжки. – Нудно з тобою. Оленко, Якове, де ви, гов! Ех, музик немає... – І попливла, розкинувши руки, ледь торкаючись чобітками землі. Той її тихий порив був надзвичайно граційний, знадлиий, вона пливла боком, права рука високо вгорі, ліва – нижче, либонь, вона й сама відчувала ту свою грацію, випробувала (дарма що молода) не на одному парубкові, про що я тоді й здогадуватися не міг.

Прийшли Яків та Оленка, Оленка – пустунка, вони щебетали і пурхали, наче дві синиці. Яків же, статечний, міцний, дивився на них, ставши на приступці альтанки, широко розчепіривши кряжисті ноги, і я позаздрив його міці, силі, впевненості. Але дівчата незабаром розкутурхали його, а тоді потягли й мене і примусили грати в квочки, і я майже увесь час був квочкою...

...З того дня я почав учащати на подвір'я Скоропадських. Звичайно, не сам, а з Оленкою. Зрідка туди навідувалися ще парубки та дівчата – дві Савичеві дочки, дрібненькі, гостроносі, хитренькі, вони вочевидь лестили гетьманівні, й та трохи бридилася ними; не зовсім повного розуму Мануйловичів син, а також молодий Чарниш, парубок мовчакуватий, високий на зріст, довговидий, надзвичайно вродливий і через це пихатий. Він підпирав плечима альтанку або яблуню й невідривно дивився на Уляну. Я потаємно ревнував його до Уляни, сливе ненавидів. Він один курих люльку, майже ніколи не випускав її з рота, і Уляна казала, що од Гната пахне «справжнім мужеським духом», а коли я запитав, чим же пахну я, вона відказала: «Ладаном».

І липла до Гната, намагалася взяти його до танцю або до гри в обруча, однак це їй не вдавалося, Гнат стояв непохитно і усміхався зверхньо, мовляв: «Пустуєте, наче діти». Проте всі інші гості навідувалися нечасто, причиною тому була Анастасія Марківна, вона єднала в мислях Якова та Оленку й не бажала, аби їм заважали або й раптом не втрутився між них хтось третій. Я ж Оленку відбити не міг, отож мене вона запрошувала радо, всіх інших – з погордливим холодком.

Третього чи четвертого дня Уляна примусила мене взяти кобзу та заграли до танцю. Я вишварив козачка і горлиці, й дві польки, вишварив добре, і здивована Уляна похвалила мене. А коли ми якось надвечір залишилися в альтанці вчотирьох, я несамохіть повів сумну мелодію про козака, який поїхав на чужину та й не вернувся, про дівчину, яка виглядає його і невтішно плаче, й зненацька помітив, що обличчя Уляни дуже одмінилося, дивно осмутніло, а очі стали глибокі й темні, як ніч. Я подумав, що, може, й вона має якусь причину до печалі. Уляна ж дивилася кудись понад сад, мовби відлітала, й мені захотілося відлетіти з нею, але я нічогісінько не знав про неї й губився в думках, куди ж вона лине. До якогось свого спогаду, до якогось свого козака? І знову хробачок ревностів гриз моє крихке серце. Голова її на тлі вечірнього саду видалася головою Богородиці, голова на довгій красивій шиї... але то вже приплелася гріховна думка, і я прогнав її.

Несподівано я замовк, не довівши мелодії до кінця, і Уляна повернула голову та допитливо, зацікавлено подивилася на мене. Я сховав той погляд у собі. Вона ж підвелася й горда, неприступна, вже не Уляся, як почав називати її слідом за Оленкою, а Уляна, чи навіть Юліана, як іноді називала її мати, не попрощавшись, пішла до своєї хати.

...Обличчя Уляни дуже одмінилося, дивно осмутніло, а очі стали глибокі й темні, як ніч.

Я не втерпів і дорогою запитав Оленку, чи не знає вона, чим Улясю так запечалила пісня, чи не грав їй хто-небудь; випитував, як здавалося мені, тонко та хитро, й Оленка відказала, що Уляся й спить з музикою в душі, та музика живе в ній повсякчас. Уляся признавалася їй, що вдень вона чує музику рідко коли, а от уночі музика лунає в її снах дуже часто. Який був день – така й музика. День легкий, хороший – і музика весела, день минув хмарно, й музика важка. А буває вона аж чорною, і тоді мовби душить її вві сні. Печальний суворий Улянин вид стояв переді мною всю ніч і весь наступний день.

А в суботу ми з Оленкою знову були в Скоропадських. Але я застав... зовсім іншу Уляну – розвихрену, веселу, вона обсміяла мене за мій понурий вид, напівдяківську одіж, і мені стало образливо та кривдно. Не міг зрозуміти Улясі, до того ж вона майже нічого про себе не розповідала, вона була значно молодша за мене, одначе часом мені здавалося, що Уляна прожила довге-довге життя й знає набагато більше, ніж я, про світ та про людей.

Вона мене часто називала то дячком, то квашею, я тратився, гнівився й мовчав, і зарікався обзиватися до неї, й зненацька вона підходила до мене привітна й печальна й просила пограти для неї, і я поступався. Я вже знав, яких вона мелодій найдужче любить, і стиха награв на кобзі, а вона сиділа прикинула, й думки її витали десь далеко-далеко, а сама була близько-близько, так мені здавалося. Траплялося, розкабешується, а то й розпасіюється, й тоді до неї не підходь. А якось одного разу Уляся вкинула нас з Оленкою у велике здивування, й навіть у переляк.

Ми сиділи в її хаті втрюх, і Уляся сказала, що вона зараз вийде в сіни, за тим до хати зайде одна стара жінка, а вже за нею вона, Уляся. І вийшла, і по якомусь часові до хати справді зайшла стара жінка, її обличчя було зчорніле й зморщене, щоки позападали, по-старечому опцирений рот кривився, одіж висіла лахміттям, в тремтячій руці тримала кривулясту палицю. Стара додибця до лави, сіла, закашлялась, подивилася на нас непривітно й забубоніла: «А де та вертихвістка, куди повіялася?» Не перехрестилася, не глянула на ікони, а бубоніла й бубоніла дедалі голосніше та голосніше, й прохоплювалися в її шемранні слова «чорт», «сто кіп лиха», «болячки», й нам з Оленкою стало моторошно, й Оленка прочинила двері та покликала в сіни:

– Улясю, де ти? Кого це ти впустила до хати?

І раптом у хаті пролунало:

– Себе!

На наших очах стара переродилася, зморшки розправилися, рот стулився, чорні очі заіскрили сміхом. Шовковою хусткою стерла з чола і щік сажу.

– Це справді ти? – пробелькотіла Оленка. – Тю на тебе.

Я не міг стямитися. Я не раз бачив театр, наш, спудейський, сам грав у ньому, там спудеї перевдягалися та перевтілювалися і в ангелів, і в нечистого, і в старців, і в королів, але це було щось зовсім інше. Це не було лицедійство, Уляся просто стала старою жінкою, просто-таки старою відьмою, а ось тепер знову перекинулася в дівчину. Вона сиділа на лаві й сміялася, а мені не було смішно, дивився на неї зі змішаним почуттям страху, захоплення й чомусь жалю.

Посміхалася вже й Оленка, тепер я дивився на них обох і думав про те, які ж вони в усьому несхожі. Оленка проста, довірлива, нелукава, жартівлива, і весь Оленчин вигляд відповідав її естwu: кругле, з високим чолом, трішки кирпатим носиком, повними припухлими вустами личко, карі очі, біляве кучеряве волосся – вся на видноті, аж світитися веселістю й безхитрісністю, а чорнюща, як ніч, з глибокими відьомськими очима, міцно стиснутими губами великого рота Уляна – незрозуміла, дивна, чимось небезпечна й чимось, неначе чар, ваблива. Я глибоко відчував ту вабливість, той чар, боявся його й ішов на нього. Все частіше й частіше думав про Улясю, думав увечері, лягаючи спати, й засинав з її образом, і не міг зрозуміти, що зі мною коїться. Одначе часто й гнівався на неї, злість напливала на мене, як туман, але по хвилі розвіювалася. Мене тривожило, що на Улясю невідривно дивиться Гнат, пасуть її очима на вулиці та в церкві інші парубки, чомусь саме її, а не Оленку, теж красиву, може, навіть гарнішу, ніж Уляся. Гарнішу? Ба, ні! Уляся, якби схотіла, могла б причарувати камінь. Розпашіла, розвеселіла, вона була, як блискавиця, аж сяяла красою, аж обпікала, до неї було страшно доторкнутися й праглося того. О, як мені хотілося доторкнутися до Улясі! Щоб не отако – випадково, в дверях чи беручи в неї щось з рук, коли вона байдуха й не дивиться на мене, а щоб інакше – значуще, ніжно, голубливо, й щоб вона відповіла на мій доторк. Та як вона може відповісти? Потютькові, поповичу?... А те ще: вона – гетьманівна! Вийде заміж за

кого захоче. Я розумів: краще мені не ходити в гостину до Скоропадських, краще оминати той двір, там оселилася любов, оселилося лихо!

Я знав багато віршів та пісень піїтів наших і чужих про Купідона, який літає над нашими головами й ціляє стрілами в серця дівчат та парубків, але не тільки дівчат та парубків, отрута його стріл всесильна, від неї немає рятунку, та й чи треба рятуватися, коли те почуття, яке вони зароняють у серця, підносить людину над світом, і вона летить весела та радісна, вільна й щаслива, хоч часом і оглуплена. Співає хвалу Господові й славить все, що він сотворив. Там, у поезії, буяли легкість та краса, гармонія й пожива для незахмареної душі, але в житті, либонь, зовсім інакше. Тоді ще не розумів усього, тільки почував біля Улясі нез'ясненну тривогу й смуток без неї, й поспішав побачити її та сказати їй щось особливе, значуще, привернути до себе її увагу. Привернути її я міг лише одним – піснею. І про що б не співав, думав про Уляню та про себе:

Гей, гук, мати, гук,
Там, де козаки горілку п'ють
П'ють козаки мед-горілку
Та підмовляють дівку.
П'ють козаки мед-горілку
Та підмовляють дівку:
«Та поїдемо, дівко, з нами,
Та поїдемо з нами,
З нами, козаками».

Диво дивнеє, то вже я пив мед-горілку й підмовляв дівку. Гудуть басы, плачуть приструнки, вкладаю в пісню всю душу, серце, але на Улясю не дивлюся, а дивлюся на Оленку, яка сидить біля Улясі й байдужно та трохи пишаючись дивиться на мене. А Уляся не дивиться на мене, либонь, через те, що я їй байдужий, а про кого й про що вона думає, не знаю, не відаю. І Оленка не знає, й наодинці повідає мені, що любить Улясю й трохи боїться її.

– Не розберу її, то вона добра, така добра, що ліпшої людини й не знаю, а то гордовита й неприступна. Ще й – і Оленка притишує голос до шепоту, – володіє чарами. Ні, ти не смійся. Позавчора, пам'ятаєш, залишила мене на ночівлю і каже: «Ляж на моє місце». Ну я й лягла. Й не заснула всю нічку й на крихту. Й трусило мене, й корчило, і вітер якийсь ходив по мені.

– Нащо б вона завдавала тобі таких чарів, – намагаюся розраяти Оленку.

– Не вона завдавала. Вона знала, що цієї ночі вони будуть наслані на неї, на те місце, й поклала мене. О, вона знає стільки й такого, що й пан вїйт не знає.

Вїйт в Оленчиних очах чомусь найповажніша сила й найбільша мудрість. Вельми мудрий у Чернігові вїйт.

Я думаю про Оленчину розповідь, думаю про Улясю, і мені стає жаско і гарно, й трохи страшно. Чому страшно – не знаю. Може, через те, що думаю про Улясю повсякчас. Одного разу, виспівуючи пісню-канта, замість «Марія» потягнув «Уляся» й злякався, гаразд, що ніхто не почув. І вабить мене до Скоропадських, й ледве задніє, поспішаю туди. І картаю себе по дорозі, й дорікаю, а ноги несуть мене туди, несуть. А серце болить, скніє, бо ж – гину. Бо ж з моїх походеньок нічого, ну просто-таки нічогісінько не може вийти. Не полюбить мене така дівчина, просто не може полюбити. Та якби я освідчився, увесь світ сміявся б. Найперше – мій батько. Он і Оленка, хоч вже щось помітила, але не сприймає моє зачудування Улясею як кохання. Не сприймає всерйоз.

Наближався день нашого від'їзду, і мене дедалі більше оповивала туга. Світ порожнів. Світ малів, дрібнів, ставав сірим, тільки десь у його глибині палала яскрава жаринка. Та жаринка віддалялася від мене. Мені здавалося, й Уляся трохи осмутніла, бо ж, думав я, про-

щається з Оленкою. Вона йшла поруч мене тиха та ніжна та враз підводила голову й обпікала тернинами очей, аж іскри обсипали все моє тіло.

Я йшов додому сам і думав: «Боже, що ти содіяв зі мною. Як мені тривожно, тяжко та гарно, як солодко й сумно. Може, для цих тривог і для цього смутку й живуть люди?!»

До від'їзду лишилося два дні, і враз впала на мене неймовірна новина: Уляся їде до Чернігова. Себто, їхав туди Яків, – Анастасія Марківна плела свою мережку, – але Уляся також забажала побачити Чернігів, вчепилася до матері та батька, і ті відпустили її й відсунули від'їзд на три дні, бо ж збирали свою одиначку пильніше, ніж підсусідки збирають у далекий похід козака. Аж два вози з уборами, солодкими наливками та тернівками на гостинець, всілякими печеннями й пундиками супроводжували її.

Наче сьогодні бачу ту валку: попереду Полуботок з Яковом та двома осавулами – вони то зникали, то ми наздоганяли їх знову, далі полуботківський ридван, у якому їхали Уляся та Оленка, – ридван за Улясею пришлють пізніше, – за ридваном козаки в сідлах, дрімають на ходу, і в кінці обоз на чотири вози, який відставав, іноді надовго. Я тюпачив верхи позаду ридвана. Хтозна-що найшло на мене, але забажав поміняти мого плохенького коника-шельвага на гнідого румака, і з того сталася для мене велика прикрість. Ми від'їхали зовсім недалеко, дорога попластувала в яр, козаки та хурщики спускали на кілках, позакладавши їх у колеса, ридван та вози, я ж бачив у віконці Улясине личко й, гордовито випинаючись у сідлі, погнав коня вчвал повз ридван, дорога ж спадала дедалі крутіше, кінь помчав гатала, сідло я закульбачив кепсько й вивихнувся з сідла просто під ноги коневі, і той переступив через мене, аж сам полетів шкереберть.

Затявся я дуже й навіть, коли в голові перестало густо й трохи пригас біль у плечі, не міг ступити на ногу.

Козаки спочатку реготілися, й реготілися дівчата, я палав від сорому і мусив лізти у ридван, ще й підсаджений двома козаками. Ридван – зручний, лавочки обшиті шкірою, килимки та подушечки, якими й обіклала мене Оленка. Я одвертав свій вид, червонів і не швидко заспокоївся.

Їхав спиною наперед, дивився в віконечно на кущі та дерева й весь час почував на своєму обличчі Улясин погляд. Вона сиділа навпроти мене, склавши на грудях руки, виставивши вперед ноги в зелених чобітках. Ті чобітки чомусь дратували мене. Я знав, що вона розглядає мене, й нітвся та втикався в куток. Розглядати, як мені здавалося, було нічого: великий лоб, великий ніс, великі, ледь викривлені губи, через що трохи шепелявлю, надто коли розхвилююся, ще й вуха, неначе вареники. Може, тільки чуприна не кепська, хвиляста, густа, м'яка. Оленка дрімала, підклавши під щоку подушку, така мила, така ніжна, і я аж позаздрив Якову, поставив їх поруч у мислях – біляву веселу Оленку й чорного, важного, розкаряченого Якова, й чомусь пожалів її.

У Якова губи, як п'явки, і очі чорні, крапчасті. Його батько, жид у другому коліні, отже, крові жидівської в Якові мало, тільки порода превипирає, його батько чоловік крутий, жорсткий, закоржавілий – все в походах та походах, таким, мабуть, буде і його син. Вони цураються свого жидівства й намагаються довести, що більше козаки, аніж ті, що козаками вродилися.

Аби відволікти Улясю від споглядання моєї непривабливої персони, я вказую на металеву скриньку на ланцюзі, якої раніше не бачив.

– Що це таке?

– А ти відгадай, – заграла очима Уляся. – Це пес, він не гавкає і не кусає, а всіх долає.

Я знизую плечима.

– Там гроші на дорогу. І прикраси. Може, сподобаюся комусь і він візьме мене заміж. Як ти гадаєш, можу я кому-небудь сподобатися?

– Болотяному дідьку, – огризаюся.

І раптом:

– Іване, кажуть, у Європі лицарі за дівчину проштрикують один одного шаблями. А ти... проштрикнув би кого-небудь?

Я розгублююся.

– Мабуть... ні. Та й тепер вже не штрикають. То раніше.

– Не проштрикнув би?

– Ну... Якби він мене дуже образив.

– А якби образив мене?... А ти стояв поруч?

– Тебе ніхто не образить. Ти – гетьманівна.

– Не хитруй.

Й глибоко зітхає.

– Ніхто мене, Іване, не кохав і не покохає... Це я так... Та й цур йому, тому кохання. Кажуть, що воно, як хвороба. Чи правда? – І дивиться на мене по-пташиному, повернувши голову в бока.

– Звідки мені знати...

– Ти ще не закохувався жодного разу?

– Тисячу разів, – випалюю я.

Уляся дивується.

– Як то?

– А так... У Києві. Побачу гарну панянку й одразу закохаюся, – виповідаю правду. – А завтра побачу ще іншу... Вродливішу.

– Страшний ти парубок, Іване, – регочеться Уляся і враз серйозніше. – То не кохання. То так. А я й сама... Та ж я й не гуляла, не дівувала ще. Мати й зараз має мене за дитину. На вулицю не пускала. А ти не знаєш, чи правда, що там хлопці з дівчатами цілуються? Грища всілякі з цілуваннями, в хусточки або в діжечки.

– По-моєму, то таке цілування, наче з родичами або в церкві...

– Але ж потім виходять за тих парубків заміж... Значить, не таке. На вечорницях хлопці та дівчата вподобують одне одного... Але я так, мабуть, не змогла б. І не хочу такого. А може, й ніякого.

– Сподіваєшся зустріти князя?

– А що ж... Хоч... Може, й не зустріну. Й, либонь, його зовсім немає такого, щоб під мої мислі.

– Як то немає? – дивуюся я.

– А так... Кохання – це те, що люди вигадують самі собі. Вигадають і наділяють усім тим, що вигадали, парубка або дівчину. Хіба я не бачила... Така гарна була в нас пташниця, а покохала пройдисвіта і бандюгу. Та ще як покохала! Всі бачили, що він за молодець, а її осліпило.

Я дивуюся знову тепер вже з отакого Улясиного розумування.

– Тоді чого чекати? Потрібно виходити за того, хто трапився перший.

– Любов з'їдають миші... – раптом кинула.

– Звідки ти знаєш? Та тоді більше нічого чекати.

– Е ні, хочеться на щось сподіватися. Всі сподіваються... Хоч його й не буде.

– Якщо воно справжнє...

– А справжнє яке? – чомусь пошепки запитує Уляся.

Я соромлюся сказати, що також майже не знаю, яким є справжнє кохання. Мабуть, про це так само важко сказати, як і про те, яким є справжнє життя. Нам усім чомусь соромно казати правду про себе, навіть правду хорошу. Ті, хто побував на війні, соромляться сказати, що вони нікого не вбили, ті, хто чесно прожив у подружньому житті, що не знали перелюбу...

Либонь, Улясі скучно, й вона не відстає від мене:

– Що ж ти любиш, Іване?

– Книги всілякі. А ти? – поспішаю перекинути клубочок назад.

– Я? Бродити вночі по полю...

– Ти? Вночі? По полю? – торопію. – І тебе пускають?

– В тім то й річ, що не пускають. Це я у вимріях... Блукаю посеред жита, поміж волошок. Я люблю квіти. І могла б серед них померти. Мене вони заколихують... Це сон... Сон у серці... Лежу посеред квітів і ніби пливу кудись. Хмарки наді мною. І плакати хочеться. І не знаю чому.

І раптом дратується.

– Чого це я тобі вибалакую. Ти – наче піп.

– Наче піп?

– Очі в тебе такі... Сповідуючі...

На ніч ми зупинилися в селі Штиблі у багатого козака Лук'яна Пшеничного. Коні попутали й пустили пастися, вози поставили біля клуні у великому довгому дворі. Полковника запросив на вечерю панотець, Полуботок пішов туди з Оленкою, Улясею та Яковом, з ними пішли осавули та двоє значних козаків, решту козаків та чорну челядь запросив до хати на вечерю Лук'ян Пшеничний.

Я не пішов нікуди – вельми втомився, та й боліла нога, побродив у дворі, а тоді заліз до ридвана, вкублився й почав дрімати. Але мене кілька разів будили – хтось заглядав до ридвана, я перейшов до клуні, ліг на сіно й заснув.

Один осавул вернувся з гостини значно раніше за інших, зайшов до хати Пшеничних й побачив, що Пшеничниха частує козаків та Полуботкових челядників, всі вже добре напідпитку, осавула це трохи здивувало й насторожило – з якого то ранкору господиня так щедро частує незнайомих їй людей. Він обійшов довкола хати, вернувся в двір, одчинив дверцята ридвана й побачив, що мідної скриньки, прикованої до лавочки, немає. Осавул гукнув на гвалт, побігли за полковником. Гомін і крики розбудили мене. Я зліз з сіна. На той час надійшов полковник, засвітили два ліхтарі, які везли з собою, і олійну лампу, полковник і осавул ще раз оглянули ридван – скриньку було одкручено од ланцюга. Ліхтарі горіли на моріжку посеред двору, ми всі стояли спантеличені. Зізнаюся, хоч це було несосвітенно, неймовірно, я почувався особливо незатишно, адже лише я не вечеряв і не пив з козаками, а перед цим розпитував Уляну, що вона везе в тій скриньці. Мій страх виявився не даремним, бо по хвилі осавул запитав, кого не було в хаті, і всі вказали на мене, ще й двоє козаків потвердили, що навідувалися до ридвана й бачили, що там спав я. Відчув себе, мовби розіп'ятим на вістрі списів, розгубився зовсім і цим викликав справжню підозру.

Бо хоч і не клеїлася до мене, сина генерального хорунжого, крадіжка, але ж саме я спав у ридвані біля скриньки.

Стояв ні живий ні мертвий. Сказав, що досипляв на сіні, але там мене не бачив ніхто.

Важку, неприємну мовчанку розбив Улясин голос:

– Ні, цур... Чуєте! Я не дозволяю думати про Івана так. Не дозволяю! Чуєте!

– Спасибі, дочко, – мовив Полуботок. – Я – з твоїми мислями. А де Пшеничний? Треба обдивитися довкруг.

Незабаром знайшли дірку з хліва на вгород, а за діркою порожню скриньку. Дірка в застопоронку була стара, але біля неї валялось кілька свіжообламаних патичків.

Послали по отамана та по вїйта, ті прийшли заспані й перепуджені, адже в їхньому селі сталося нечуване – обікрадено високу особу.

– Від Клима нападсть, – сказав, дещо оговтавшись, отаман. – Минулої весни він згвалтував служницю, сироту Параску... Батько грошима прикрив гріх. Я накажу до слушного доводу і до подальшої резолюції взяти його під варту. Таке вчинити міг тільки він.

Незабаром повернувся до двору Лук'ян Пшеничний, а по тому й Клим. Райці взяли Клима під арешт.

Полковник наказав усім вкладатися спати, але ніхто з нас так і не заснув до самого ранку. Не знаю, що думали інші, а я думав про Улясю: не знав, чим скінчиться ця справа, але був безмежно вдячний їй за довіру й заступництво. На таке здатна тільки добра й чиста душа. Просив у Небесного Вітця їй всього-всього, чого він може послати людині, думав про неї з великою ніжністю й зачудуванням. Але й страх не полишав мене. А що, як вкрадене не знайдуть і підозра повернеться на мене?

Ранком до Полуботка знову прийшли отаман та війт і запитали, що чинити.

– Чинить не мою волю, – відказав полковник. – Я вимагаю скутечної справедливості, і все.

Отаман покликав Пшеничного та його жінку й оголосив, що опівдні будуть чинити суд над ними всіма: Пшеничним, його малжонкою та сином, чинитимуть суд в присутності всієї громади, всі Пшеничні мають скласти в церкві присягу на хресті та Євангелії.

Я бачив, як обмертвіли Пшеничний і його жінка, вони стояли живі і вже мертві, вони могли не скласти присяги – присягу складає тільки людина, спіймана на злочині, їх на крадіжці не спіймав ніхто, і сина також, хоч він і не частувався з гостями, а кудись відвихувався. І Пшеничний зникав також. Але й не скласти присягу – покласти на себе сором на все життя.

По тому, як пішли отаман та війт, Пшеничний заметушився, заметався, покликав до хати Полуботка, але той, передбачаючи, що скаже Пшеничний, закликав обох осавулів; Пшеничний не хотів говорити при них, а потім щось таке забелькотів, мовляв, гроші, може, і взяв Клим, і просив не робити ганьби, а пообіцяти на іконі, що нікому нічого не скажуть, а він поверне гроші та коштовності.

– То ти вже й так зізнався, – сказав Полуботок.

– Я не зізнався, – знову одпирався Пшеничний. – Кажу, може, їх взяв Клим...

– А нащо ж твоя малжонка напувала козаків? – запитав полковник.

– Це вже тоді, як сталося... Спочатку вона тільки частувала вечерею...

– Ну ось, ти таки й зізнався, – сказав полковник. – Веди й показуй, де гроші. А я поміркую, як бути. Ти також винуватий, що не сказав одразу.

– А що мав робити, – похилив сиву голову Пшеничний... – Мій син...

– І гроші чималі. Коштовності... – додав осавул. – Знадобилися б також. Хоч... Чого ще тобі треба? Маєш двір і маєш хутір, винокурню на три казани, і хату в лісі, і воли, й стоги...

– Мені – нічого... Це він...

Пішли на хутір і відкопали заховані в трьох місцях гроші та коштовності. По тому зібралися у війтовій хаті й радили раду в присутності всіх Пшеничних. Пшеничний і Пшеничниха стояли на колінах, молилися до ікон та до полковника, Клим підпирав плечима піч, зиркав налитими люттю очима.

– Просися ж, ну, просися, – смикала його за полу мати.

Клим важко опустився на коліна.

– Подивися, що кому з них належить за Статутом, – наказав війтові Полуботок.

Війт, маленький і миршавий, послинив палець.

– Артикул Статуту гласить, що за таку крадіжку злодій горло тратить, – сказав війт. – А посібникам його – назначення членків, тобто одрізання вуха або носа.

Заголосила Пшеничниха, заплакав Пшеничний, і заревів Клим.

– Ми – не суд, – сказав Полуботок. – Ми тільки дивимось, що може присудити суд. – І зітхнув глибоко. – Задним ти колись, Лук'яне, був козаком. Похід голіцинський разом одбували. Через те і в гостину до тебе став. Шкода мені тебе. Неслави ти вже й так зазнав. Та й гетьманівна просить... щоб через неї кривд не було. Якщо не заперечують пани отаман і війт, сплатиш вину урядову й панську, а син твій нехай іде на татарську границю на дозори на три роки. Якщо не зітне його там татарська стріла, то, може, вітер вивіє з дурної голови лихі думки.

Перед тим, як мали виїздити, я здибав у левадці Улясю, вона сиділа навпочіпки над потічком, вербовою гілочкою водила по воді.

– Долю свою видивляюся, – сказала. – Ну, чим там скінчилося?

– Скінчилося, як і мало скінчитися. Простив пан полковник. А тобі – дяка довічна. – І я поцілував їй руку, ще й сказав: – Цілую тобі руку, як рідній матінці.

– Дивний ти, Іване, – мовила дівчина. І зненацька лукаво та хитро: – Та й не кепсько це, коли матінка молодша на кілька літ.

Я відчув, що в мене паленіють вуха та щоки.

– Там тебе шукають... Тра їхати, – пробелькотів і пішов. Чомусь пішов сам, не чекаючи на неї, не хотів, щоб нас бачили вдвох. Чому, не знаю. Я був утомлений і водночас щось ніс у собі, а що, не знав. З тим і приїхав до Чернігова.

* * *

Тільки двох князів у давнину називали руськими: Київського та Чернігівського. Кажуть, що свою назву Чернігів отримав від непрохідних чорних і червоних лісів, які колись оступали місто з усіх боків. Темні бори, гаї та діброви й понині обкладають могутніми крилами це дивовижне місто, котре змагалося славою та красою з Києвом і Новгородом, Москвою та Суздаллю. Випасені на придеснянських луках коні сягали копитами Прикарпаття, Волги і Дону, Москви-ріки, берегів Чорного моря, срібні чернігівські сурми стрясає повітря в далеких і близьких краях, чернігівські вої вкидали в переляк блискучими щитами половців та ляхів, чудь і мерю й своїх кровних братів полян та древлян, і втомилися від походів коні та люди, й потроху губили сіверяни в походах ті щити, й поймалися зеленою іржею сурми, возвеличувалися інші міста, інші народи, а древній славний Чернігів перетворився в звичайне полкове місто, зі зветшалою, в обломах і осипах, фортецею, численними добудовуваними й перебудовуваними церквами з банями, з яких позлущувалася позолота, з посадами, котрі обліпили місто з усіх боків, подекуди позносили вали, хати й цехові майстерні налазили одна на одну, місто розповзалось на схід, в сторону річки Стрижня і вже давно не нагадувало той грізний, суворий, величний Чернігів, якому проспівали славу давні літописці.

Щоправда, немало церковних бань було відзолочено за Мазепи, й відремонтовано церков, і збудовано нових, допильновує порядку в місті й нинішній полковник Полуботок, хоч таки зветшало місто, розлізлося, неначе недопечений гарбузяний пиріг, ховає воно в надбрів'ї соборів, огроми валів, настороженій тиші глибоких вузьких вуличок якусь особливу таїну, якої не знайдеш ні в якому іншому місті. В тій таїні лишилося вельми мало величі, значно більше в ній туги за тим, що минуло, та смутку. Додають його й високі могили попід містом, в самому місті є одна – за старим валом, і друга – навпроти Успенського Єлецького монастиря, в саду, який належить монастиреві, вони нагадують, що там похована колишня велич і колишня слава цього міста.

Чимось провинилося місто перед Богом, і почали падати на нього одне лихо за іншим. Кілька літ тому, 1710 року, гаряча південна юга нанесла на місто, на поля, сади та луки хмари саранчі, в такій кількості її не бачили тут ніколи, вона обліпила церкви, будинки, коні бридилися йти по ворущкій ріці, собаки ховалися в буди, але й там їм не було рятунку, люди не могли через неї зужити страви, і стояли в повітрі шемрання та шелест – саранча поїдала все, що могли перетерти її щелепи. По саранчі прийшов голод, далі – моровиця. Вона лютувала й наступного року, чимало людей покинули місто, втікали в ліси.

Неначе в покуту за ті лиха, наступні роки були врожайними та сприятливими. Повернулися всі, хто втік з Чернігова, знову застукотіли сокирами теслі, бляхарі ляскотіли дерев'яними молотками по блясі. Пан полковник наказав поремонтувати всі цегляні будівлі, які належали уряду, таких будинків у місті немало: полкова канцелярія та полковий суд, магістрат, латинський колегіум, а також доми: архієрейські цегляний і дерев'яний, дім настановленого від царя коменданта полковника Ушакова, самого пана полковника Полуботка та кілька інших. Є

в місті фортеця і є цитадель з Прогорільськими ворітьми між вулицею Гончою і старим земляним валом; між фортецею і обивательськими будинками – міська площа, на ній збираються перед походом козаки, тут проголошують царські укази та важливі постанови полкового уряду, магістрату, від площі бере свій початок і головна вулиця – Любецька, яка веде на Київський виїзд. Окрім Київського, в місті ще кілька виїздів: Глухівський на Глухів, Орел і Москву, а також дорога на Стародуб, Седнів та Городню; Санктпiтербурський – через село Роїще і ще один – на Сорокошичі, до кордону польського.

Ставши на старому валу, що я частенько й робив, можна побачити більшість чернігівських церков: соборну Преображення Господнього, Архістратиґа Михаїла, Чудотворця Миколи, Богоявлення Господнього, Святої Великомучениці Катерини та Воздвиження Животворного Хреста, Стрітєння Господнього, Вознесіння Господнього, Жон-мироносиць, а також кілька старих, давніх, які лежать у руїнах. Видно звідси й монастирі – Борисоглібський, П'ятницький жіночий, Успенський Єлецький, Троїцький.

Звідси, з найвищого горбка валу, я люблю спостерігати за містом, іноді мені здається, що плин часу для нього зупинився давно і в місті живуть князі та ченці-чорноризці, перших я бачив на протилежній, Замковій, горі, других – на дні вузьких темних вуличок, таких вузьких і темних, що лід у них лежить до середини літа. Старі й нові вали перехрещувалися, творили дивовижне плетиво – старий вал проходив біля Успенського Єлецького монастиря, в монастирі поралися ченці в чорній одежі, вони не порушували того чару. Я наново знайомився з містом, адже колись, учнем, знав тільки колеґію та садибу, у якій жив, саме місто цікавило мене дуже мало, було, на мій погляд, вельми загадковим і навіть ворожим. Я чомусь всього боявся, скрізь бачив підступ і небезпеку. Напочатку й справді всілякі негаразди раз по раз падали на мене: то поб'ють крамарчуки, то поженуться бродячі собаки, а то й сільський дядько опереже пугою, бо, бач, підійшов близько до воза. Нині ж бачив місто інакше, в єдності з минулим, ще й те минуле вабило дужче, ніж нині суще, яке ставало дедалі гіршим.

Нині ніхто нікому не вірить, скрізь правлять заїжджі урядовці, свої спритники теж пхаються в пани, вулицями марширують солдати, часом страшніші за розбійників, появилось багато злодіїв, старців, волоцюг, що не день – відчиняються німецькі та московські лавки, а свої стоять з дверима, перехрещеними дошками, зникає все старе, з'являється нове, чуже, холодне й непривітне.

Отож я любив дивитися на місто й думати про його минуле, про тих несуетних людей, які лежали під темними дерев'яними і куцими камінними хрестами під валами, і донедавна вважав своє життя також похованим, скінченим. Воно скінчилося зі смертю матері та вилученням з Академії, й здавалося, вже ніщо не пробудить у мені цікавості та спраги життя.

Не менше, ніж на пагорбі, любив я товктися в полковій канцелярії, надто в тій кімнаті, де правили службу Пилип Борзаківський, Семен Рубець та Василь Биковський. Просидівши п'ять дзигарових годин над паперами, вони ще якийсь час залишалися в кімнаті, темперували на завтра пера, різали папір, грали в дами та правили теревені. Найдужче мене цікавив Пилип Борзаківський, козак шляхетний, тонкий розумом і розмислом, трохи ферт, трохи забіяка, жартівник і лицедій, він чимось приваблював і чимось відштовхував. Він дуже гарно сміявся, й чи не найдужче я вполював його за той сміх. Високого зросту, тонкий у стані, з тонкими рисами продовгуватого блілого обличчя, на якому виділялися чепурні, хвацькі чорні вусики, був він трохи гоноровитий, любив усілякі законозисті справи, підбирав їх за своєю вдачею, а чи то вони за якимось невідомим мені законом самі чіплялись до нього: про розлучниць, солодколюбних поважних дідичів, які зваблювали своїх наймичок, про шинкарок та їхніх полюбовників, про чарівниць та характерників.

А то ще, – це була перша справа, яку розглядав у моїй присутності Пилип Борзаківський, – прийшов до канцелярії полковий обозний і поскаржився, що замовив знайомому портретистові свій контерфект і дав завдатку п'ять кіп, портретист контерфект зробив, але він,

обозний, не схожий на нього на самого себе. Привели портретиста, принесли портрет. Обозний таки був схожий на контерфект, однаке трохи пикатіший за натуру, як казав сам, – поважніший, але портретист божився, що то пан обозний трохи роздобрів за той час, доки він писав з нього контерфект. Це розвеселило Борзаківського, і він розсміявся, обозний розгнівався й наговорив прикростей і портретистові, й Борзаківському. Портретист і обозний сварилися, галасували, й справа зайшла в глухий кут, і тоді Борзаківський сказав, що справу вони уладнають завтра вранці. Наступного дня всі зібралися в канцелярії, де на фотелі стояв портрет обозного, той-таки портрет, тільки обозний на ньому був не обозний, а турок, себто обозний, але в турецькому одязі й турецькій шапці. Хтозна, хто зробив таку переміну, портретист чи сам Пилип Борзаківський, однаке вгледівши портрет, обозний поблід і затрусився. А Борзаківський сказав:

– Ми вчинимо так: виставимо контерфект на базарі, й нехай люди скажуть, хто на ньому намальований, впізнають – пан обозний зробить доплату, не впізнають – пан портретист поверне гроші. А щоб не впізнали по значку і шапці, я наказав переміняти на контерфектованій людині вбрання.

Обозний засовався на лаві, мовчки дістав і поклав на стіл п'ять кіп грошей, забрав портрет і вийшов з канцелярії. Не захотів, аби люди побачили його в такому образі.

Борзаківський походжав по кімнаті й реготів. Реготілися й інші канцеляристи. Усміхався і я, хоч мені не вельми сподобалася витівка Борзаківського.

Але сам він мені подобався дедалі дужче, однаке я боявся до нього приступитися. Хоч обидва ми родаки Полуботкові, Пилип – його племінник, його улюбленець, але він – старший військовий канцелярист, якому довіряють найпильніші справи. Він був ще й трохи загадковий і якийсь не такий, як усі інші канцеляристи. Від нього завжди пахло гішпанським тютюном та кагве – цей напій із знайомих мені людей у цілім місті вживав тільки він, кагве пахло дуже гарно, але коли одного разу старший канцелярист почастував ним мене, воно виявилось гірким та неприємним на смак, і я сказав, що грушевий узвар смачніший в сто разів, з чого Пилип дуже сміявся. Він вигравав у всіх у дами й багато читав. Одну з книжок, а саме «Похвалу Глупоті» Еразма Роттердамського, він якось дав і мені, мабуть, для того, аби насміятися наді мною, а може, й помітив мою зацікавленість книжками; «Похвала Глупоті» справила на мене величезне враження, просто перевернула мої думки.

Як же це просто й правдиво: святість людська – в серці людському, а не в одягові, свічках, іконах (хоч і там також, адже ікони – парсуни богів), не в постах і не в співах церковних, а в любові до ближнього. Чимало людей, які видають себе за праведників, насправді великі лиходії, але я не міг погодитися, що святощі також можуть бути породженням Глупоти і можна стати мудрим, опинившись у дурнях; Еразм каже, що світом рухає Глупота. Я висловив свої сумніви Борзаківському, та він засміявся й сказав, що то автор кпить, що те стається тільки тоді, коли мудрець має мудрецем себе і в своїй зарозумілості втрачає вміння перевіряти істину сумнівом, що нам, смертним, потрібно сумніватися в усьому, тільки тоді ми зможемо пізнати світ.

– Сумніватися в усьому? – запитав я. – І в Богові?

Борзаківський замислився й не відповідав довго, і я аж отерп від хвилювання.

– В Богові не сумнівається ніхто, – врешті відказав. – А от у істинах, які речуть від імені Бога...

Ми заперечалися й звідтоді... заприязнили один з одним.

Потому я удостоївся великої честі читати книги з скринь самого пана полковника Полуботка, щоправда, особисто до тих скринь допущений не був, – їх мені давав Пилип Борзаківський. Я прочитав книги по-латині й по-польському. «Кнапіус», «Тезаврус», «Полеон», «Спекулюм», «Саксонум», «Війну домову», і розглядали ми з Пилипом карти всіх сторін світу й читали Євангеліє з позолоченими листами. Однаке все те – значно пізніше. Напочатку Борза-

ківський взяв собі в звичку потішатися наді мною, то послав шукати ефедрон, у якому, буцімто, мали навісити печатку на промеморію, я блукав по кімнатах і запитував, де той ефедрон, писарі реготілися, бо, виявляється, ефедрон – це відхоже місце; іншого разу передав оближне веління від судді принести сирівцю, самого духу якого суддя не терпів, аж поки Семен Рубець не порадив мені відплатити гріш у гріш самому Борзаківському. Я приніс Пилипу цидулу від панотця Василя, священника церкви Вознесіння Господнього, у якого на виданні була красуня дочка і який славився гостинністю й іноді справді запрошував до себе в гості молодих канцеляристів, адже шукав дочці достойної пари. Цидулу ту писав я сам – умів змінювати почерк. Борзаківський пішов до панотця, а там саме золили та прали білизну, й випало йому носити в чавунах золиво до велетенських жлукт. По тому він, трохи посердившись, лишив мене в спокої.

Другий був Василь Биковський, козак років тридцяти, середнього зросту, тілистий, круглолидий, з густою хвилястою мичкою чуба, який розсипався на всі боки, вибивався з-під шапки, налізав на очі; той чуб був м'який, шовковий, він загібав його п'ятірнею, а ще, як довідався небавом, любили його загібати дівчата. Якщо Борзаківський лише полюбляв слухати про дівчат та вдавав з себе зальотника, насправді ж пильнував своєї слави, своєї честі, не давав упасти на себе порошині, то Биковський ходив у гріхах, як свиня у реп'яхах. І диво, всі ті зальоти, всі його пригоди йому легко прощали. Нащо вже строгий був у цих справах Полуботок, а й він тільки махав рукою: «А-а, Василь». Мовляв, що з нього візьмеш. Чепурун невисокого ґтибу (на Борзаківському завше сорочка біла, без жодного рубчика, а Биковський лише міняє в петельках тієї самої сорочки кольорові стрічки), хвалько, він любив розповідати про свої перемоги на терені кохання, тоді приплющував блискучі ласі очі й приплямкував пухкими губами, полюбляв розповіді про гріховні пригоди інших, а також любив товариство, чарку, отож не раз спонукав і приохочував до неї інших.

Одначе вмів, коли ставало на потреби, працювати без утоми, по кілька діб, тягнути воза важкого по хляпавиці й грудоміах. Йому найчастіше випадали саме такі справи – заплутані й забовтані, до яких доводилося ставати, засукавши рукава на обох руках, аби добутися до дна та ще й менше забруднитися. До всього мав одну химерію – майже завжди ходив босий. Прийде до канцелярії, поскидає чоботи і світить голими п'ятами. Лише коли йде до полковника, взувається. Чи так йому те порадила якась знахарка, чи мав од того якусь приємність – хтозна, але вдома, в полі, навіть на вулиці ходив без чобіт. Борзаківський жартував, що то від скупості – береже чоботи.

Третім у тому товаристві був Семен Рубець. Я не раз дивувався, що він прилучений до того товариства, оскільки рішуче різнився вдачею, звичками, самим трибом життя як від Борзаківського, так і від Биковського. Я ніколи не бачив на його обличчі усмішки, не чув його сміху, навпаки, цідив слова жовчні, в'їдливі, злі. Мав сухе аскетичне обличчя, на якому особливо виділялися гострі, схожі на ножі, брови, їжакуваті вуса, тонкі губи стуляв так міцно, що між ними не пролізло б і лезо ножа; очі Рубця насторожені, зіркі, він вельми точний, доскіпливий, розплутає, розбере по пaticьку будь-яку справу, справедливий, і все-таки ліпше йому в руки не попадатися, до того ж, вважає, що ніколи не помиляється, не любить слухати нічийх порад, навіть полковникових.

Лише іноді, вельми рідко, Рубцеве обличчя одмінювалося, і в ньому проглядало щось щире, майже дитинне. Мені здавалося, що Семен був лагідною і доброю дитиною, та потрапив у тяжкий життєвий вир. Може, то на нього так вплинула смерть дружини, красуні-сотниківни, яка невідь-чому втопилася в ставу, залишивши Рубцеві двоє малих дітей? Рубцеві за тридцять, він вдруге не женився, дітей доглядала мати.

Оці троє молодих козаків користувалися особливою довірою Полуботка, хоч було в канцелярії немало інших, поважніших за віком, рангом та й заслугами канцеляристів, може, й користувалися через те, що були завзяті, беручкі, віддані йому і справі. Та приязнь не зродила серед решти канцеляристів великої заздрості (маленькі зроджувала), адже ці троє не отримували

вали ніякої платні, як і всі інші канцеляристи, платнею усім будуть потім уряди, але коли це буде і як вивершиться – невідомо, бо нині рангами поступалися багатьом, а клопотів мали в достатку. І все ж вони були не такі, як інші, хоч я це побачив не одразу, вони жили не тільки паперами, які отримувала канцелярія, донесеннями, картами, дівчатами, піріжками, козловими чобітьми, не лише днем сутнім, а й прийдешнім.

Напочатку я не був обтяжений роботою, та й не знав до ладу, які мої обов'язки. Жив у садибі пана полковника, що над Стрижем, за Гнойовою греблею. У місті в Полуботка була також садиба біля семінарії, власне, не садиба, лише невеликий цегляний дім. У ньому він майже не мешкав, тільки іноді залишався на ніч, якщо рано-вранці на нього чекала нагальна справа. Сам він і обидва його сини жили у великій просторій садибі, котра містилася на згірку над Стрижем, річечкою, яка впадає в Десну. Кажуть, колись то була чимала річка, вона бере свій початок верст за тридцять від Чернігова в дивовижних і диких болотах Замглаю, пізніше я їздив туди полювати з полковником; таких боліт, либонь, немає більше ніде в світі, чарівних і водночас похмурих, оступлених віковими лісами.

Обидва одружені сини жили у флігелях (часом надовго виїздили в інші батьківські маєтки), полковник з дружиною та наймолодшою дочкою – в просторому, на два ганки, з літніми покоями над заднім ганком будинку з цегляними упорами, які випиналися далеко вперед, з невеликими, що в них були вправлені круглі шибки, вікнами, котрі вгорі вивершувалися овальними олов'яними дугами. В будинку – кілька світлиць та кілька кімнат, у яких столи застелені килимами, здебільшого пістрявими, а лавки та стільці оббиті сукном – голубим, червоним, синім, ще й майже в кожній кімнаті – шкіряне крісло, в кожній світлиці – ікони, мальовані на дереві, блясі або полотні, в горниці їх аж кілька десятків, у кіоті – й завіски на дверях сукняні, й дзигарі настінні, й дзеркала великі та малі в позолочених рамах; висіло там також кілька портретів Леонтія Полуботка та самого господаря, а в світлиці, у якій приймав гостей, – герб роду – пронизане двома стрілами, серце та хрест над ним.

У найбільшій світлиці над вікнами вигравали ліпні коні й висіла зброя та крила орлів, упольованих самим полковником, в ній стояла кахельна піч (на кахлях павичі, які щось клюють, коні, татари, жінка з голубом, медвідь з вуликом, гармати, всілякі чудовиська, я любив роздивлятися ті кахлі); в світлиці стояли великий липовий стіл, стільці з вузькими різьбленими спинками, окована срібними штабами скриня та маленький горіховий столик, за яким любив посидіти в самотині полковник. Полкові папери він розглядав за круглим липовим столом, за горіховим столиком вписував щось до одного з трьох товстих жовтих зшитків, які тримав у скрині.

Тоді на його обличчі, яке чомусь завжди було зажуреним, залягала задума не мрійлива, а прониклива. У полковника були особливі очі, в них світився ясний, одначе суворий вогник, а над очима – круто, вгору – зломлені брови; ніс великий, донизу, котрий, проте, не псував обличчя. Якщо кажуть, що є вольові обличчя, то саме таким було Полуботкове, велике, ніби різане різцем, смагляве, чепурне. Особливої чепурності додавали охайно підголені вуса та чуб, густий, тугою хвилю, підстрижений не по-козацькому, а як стрижуться деякі іноземці. Отак і сидів він, великий, важкий, розстібнувши зеленого кунтуша, і або дивився в зшиток, або невідь куди, за вікно. Отакі великі тілом люди здебільшого дуже неквапливі, несуетні й таять на мислі таку ж неквапливу, але певну думку.

Деякий час я вважав, що пан полковник вичитує з паперів свій родовід або ж веде записи майнових справ, і був вельми здивований, коли випадково довідався, що то зшитки з віршами, власними й чужими, з тих, які йому сподобалися, а також «Кроничка» – хроніка подій, яку він власноручно. Про власні вірші не говорив нікому, нікому їх не читав. Родоводу ж він не вів, та й, либонь, не просто було видивитися його в глибинах років; по тих буревіях, які крутило на Україні, присипало не лише окремі роди, а й полки, цілі краї. Коріння славетних українських родів рубали вороги, рубали жорстоко й безжально, віття і листя спалювали. Я сам гортав

міські книги, то в тій, то в іншій спливало лицарське, козацьке ім'я Полуботків. Так у актовій книзі за 1619 рік лишився запис про те, що Ярема Полуботок, якого ляхи марно намагалися привести до своєї віри, отримав від чернігівського воєводи Салтикова дозвіл ловити в озері рибу та бити в пущі звіра – «свободи на двадцять літ», а в акті за 1637 рік записано, що той же Ярема, райця чернігівський, «продав частину свого шлика на річці Стрижень під Черніговом Тишку Климовичу». З тих же книг довідуємось, що в 1668 році проживав у Чернігові Левон Артемович Полуботок і що Полуботки володіли сільцем Полуботками під Черніговом, котрого позбулися ще за Хмельниччини. Хто з тодішніх Полуботків зацілів по Хмельниччині, хто погинув – се невідомо. В ті лихолітні роки тисячі й тисячі козацьких голів падали в ковила та пирії, якими поросли українські поля. Пронизані з усіх чотирьох сторін колючими вітрами, українські степи стали місцем бойовищ численних ворожих армій, кожна ворожа сила випихала поперед себе для прикриття якогось українського отамана чи отаманця, обіцяючи утворити його гетьманом на цій землі, а український нарід зробити вільним та щасливим.

Насправді ж усіх тих лиховісних зайд надили лише важкі українські чорноземи, їм були потрібні не українські лицарі, а українські раби, й вони без кінця толочили копитами коней цю згорьовану землю. Скільки облесних слів злетіло з чужих вуст, скільки складено обіцянок під хрестами грецьким і римським, гай-гай – все то обман і підступи. Отож, ми тільки знаємо, що немало Полуботків погинуло в кривавих січах. Вже за гетьмана Многогрішного козакував у Чернігівському полку сотник Артем Полуботок, а його син Леонтій за Самойловича досяг переяславського полковництва, а далі уряду генерального бунчужного. Владний, сповнений гідності, військової відваги, Леонтій змусив запевняти себе не менш владного Мазепу, однак в підозріливій голові хитрого, умудреного гетьмана раз по раз виникали думки про можливі підступи генерального хорунжого, й коли в 1691 році в Польщі було схоплено ченця Соломона, чоловіка нерозгаданого, таємничого, дивного, котрий приїхав до короля з дружніми листами, буцімто написаними Мазепою, а насправді ним самим, Соломоном, в чому й зізнався на квестії, то він сказав, що про цей його підступ знав гадяцький полковник Михайло Самойлович. Потягли на дибу Михайла Самойловича, й той під тортурами вимовив ще одне ім'я – Павла Полуботка, сина Леонтія, мовляв, той також відав про підступ Соломона, а йому відкрився. Приступили до Павла Полуботка – чому не доповів (не доніс) Мазепі? Павло Полуботок відказав: донос – не моє ремесло, однак з Михайлового патякання таємниць не робив, запитайте хоча б Данила Апостола, полковника миргородського. Було таке, підтвердив Апостол, а сам оповістив Мазепу. Однак оповістив Апостол, а не Полуботок!

Мазепа не прощав найменших провин. І наказав одібрати в батька та сина Полуботків уряди, маєтності, нагороди та пустити обох в світ голими й ославленими.

Однак слава, вона завше ходить о двох ликах. Одне – сатанинське, потворне, друге – благородне, чисте, ясне. Яке воно в тієї чи тієї людини, вона може довести. Павло Полуботок довів це в тяжких походах, битвах, трудах. Доводив мовчазно, мужньо – не старшині, не Мазепі, а всім чесним людям. Щоправда, походи, в яких брав участь, здебільшого були безславні, однак не з його, Полуботка, вини. Двічі ходив на Крим з улюбленцем цариці Софії, її коханцем Голіциним, горіли перед ними підпалені татарами степи, падали від спраги і втоми коні та люди, і тільки завдяки відвазі козаків та їхньому вмінню військо не було погромлене до кінця; зустрічував широку козацьку шаблю з дзвінками лядськими сигізмундівками, з палашами шведів, терпів голод і холод, не нарікав на долю, й врешті недовірливе Мазепине серце пом'якшало, з нього вивіялася колишня недовіра й осуга, і він призначив на місце померлого чернігівського полковника Юхима Лизогуба Павла Полуботка. Леонтія на той час уже не було на світі, він скінчив життя в бідності та неславі. Його син тоді вже зажив слави валежного, мудрого, розважливого козака. По тому, як Мазепа, перемудрувавши самого себе, не відкривши своїх замірів нікому, перейшов на сторону Карла, в Глухові зібралася на раду старшина, а також виборні від полків; маючи себе людьми вольними, деякі козаки почали гукати на гетьмана Полуботка,

одначе цар Петро люто затупотів на них чоботиськами, а про Полуботка мовив: «...з нього може статися другий Мазепа». Чому так подумав – невідомо, тому, що чернігівський, полковник не вклонявся низько цареві, не злизував порох з його брудних ботфортів, тому, що його поважали козаки, а чи тому, що славився розумом та мудрістю. А яка розумна, мудра людина захоче увесь вік ходити в услужі чужоземцеві?

За велінням царя на гетьмана було обрано-призначено Івана Скоропадського, чоловіка невисоких помислів, сумирного, супокірного, серцем доброго, незлобивого. Козаки сказали спасибі й на тому. Щоправда, й Полуботка тоді цар від себе не відштовхнув, він улещав усіх, хто міг бути корисний йому в боротьбі з Карлом, якого боявся панічно. Цар видав універсали, у яких писав, що він завжди любив український народ, а проклятий Мазепа, наперекір йому, запроваджував по Україні панщину, хотів перевести в панщинників усіх українців; Петро обіцяв козакам усілякі пільги та добра, обіцяв і клявся всіма святими берегти українські давнини, поважати козацькі закони та звичаї, вівки вічні оберігати їхні вольності. Все це – до Полтавської баталії. По тому в цареві одразу наступила одміна. Коли 17 липня 1709 року Скоропадський подав царю пункти про обіцяні пільги та вольності, вказуючи ще й на розор, якого зазнала Україна, отримав загогулисту дулю.

У тій відмові, зокрема, було зазначено, що ні в якому випадку не слід відновлювати поруйновані двори в місті Чернігові – цар про Полуботка пам'ятав, з ока його не спускав. Не погодився він також на те, щоб у походах українськими козаками командували українські старшини, хоч гетьман писав, що російські генерали українського строю не знають, мови української не розуміють, здебільшого віддають неправильні веління; не віддав Петро й «позичених» в українців для війни з Карлом гармат, заборонив зносити з запорожцями, а далі зовсім відмінив виборність старшини, посилав козаків у найтяжчі битви та на найважчі роботи, аби вигубити козацький рід.

Зрослий у країні, де ніхто, навіть перші бояри, не мав й крихти свободи, все життя мався «нижайшими рабами», Івашками та Петрушками, де увесь у сукупності народ був рабом, звик коритися цареві, боярам, навіть сільським старостам, він не міг спокійно чути таких слів, як «вольність» та «свобода»; щодалі відносив його від грізної Полтави плин часу та забувався страх, більшою ставала його нелюбов до України з її хоч і невеликими вольностями. В дні воєнних баталій зі шведами на Україні цар побачив Київ, прадавня українська столиця вразила його красою, багатством, вразила, а не зачарувала, він уже тоді поклав собі зробити все для занепаду цього міста, яке вічно буде нагадувати всім слов'янським мешканцям імперії, звідки пішли справжні русичі, хто приніс у Рязань, Москву, Твер світло розуму та вчення, зберіг його та розвинув, й вирішив утвердити всупереч цьому місту інше, своє, не шкодуючи коштів та людських життів. Найліпше зводити його на кістках тих-таки українців.

Треба було зробити все, щоб українці забули, хто вони, що вирости «в краї», «україні», тобто метрополії, що Русь була тільки Україна, Мала Росія, знову ж таки – метрополія, як Мала Греція, Малий Рим, а Велика Росія – все інше, всі інші землі – тиверці, кривичі, і навіть чудь і меря, що тоді, як слово «Україна» вже лунало широко, Московії і в помині ще не було. Водночас українцям було заборонено торувати далі свої давні торгові шляхи в Сілезію та Балтику, зокрема в Данциг та Кенігсберг, велено везти товари в Москву та Пітер, де за них давали половинну ціну, вийшов указ, який забороняв українським купцям торгувати з запорожцями, а також їздити до Чорного моря по сіль та рибу. Україна, неначе хворий чоловік, хиріла на очах. Попереду в неї були повний занепад, убогість, рабське нидіння.

До всього цього я поволі дійшов своїм розумом пізніше, зіставляючи прочитане та побачене, обмислюючи почуте від інших і від Полуботка також. А тоді мав царя за провісника Бога й молився за його здоров'я.

Полковнику на той час сповнилося п'ятдесят сім років, був він ще міцний, у розповні сили, великий, але не важкий, плечистий і дужий. Роки, як це здебільшого буває, не скували

душу надмірною обережністю, страхом втратити те, що має, вдовольнитися посланим долею. Та й не про себе він дбав, не лише власними клопатами сушив голову.

У особистому житті на той час спізнав і доброго й злого. Рік тому відійшла в інші світи дружина полковника Єфимія Стратилатівна, й цієї весни він одружився вдруге на вдові бунчукового товариша Яворського Ганні Романівні. Їй тоді було років під сорок, і вона здавалася мені старою жінкою. Про покійницю Єфимію розповідали, що вона була висока, гордовита, поважна, сувора, Ганна Романівна, навпаки, добра й лагідна, й тиха, як тепле літо. Вийде з шитвом на ганок, усміхнеться ніяково, сяде й слухає щебіт пташок (а може, й не слухає) і піде так само непомітно. Вона любила мене як сина, жаліла за сирітство, намагалася втиснути в руку, неначе маленькому, то пиріжок з капустою, то пундика, а я соромився.

Давно поодружувалися полковникові сини – Андрій та Яків, вони жили при батькові, однак Андрій часто відлучався в село Михайлівку біля Гадяча, яке батько обіцяв лишити йому, й сам полковник кохався в тому далекому від Чернігова селі, там стояв великий двір з винокурнею та водяним млином, там тримав чимало свого добра і, якщо вдавалося, від'їздив туди на відпочинок.

Полуботок не дав синам значних маєтностей, не дав великих посагів і двом старшим дочкам, які повиходили заміж за людей незначних, маломаєтних, покійна дружина докоряла за це Полуботкові, та й інші люди подекували про полковникову скупість, довгий час так думав і я. І вже значно пізніше перемінив свою думку. Хоч і третій, Оленці, яка незабаром віддасться за сина лубенського полковника Андрія Марковича, Якова, також посагу не дасть. То вже гетьманша Анастаси Марківна виклопотала двоє сіл в гетьмана своєму мазунцеві Якову.

Гетьманша хотіла поріднитися з Полуботками й дивилася, як здавалося їй, далеко наперед. Тієї весни пан полковник звершив кілька вигідних для себе купівель, придбав угіддя в селах Грунь, Оболонне, Довжик, Губичі, а також у містечку Любеч. І в Довжику, і в Губичах, і в Труні, і в Оболонньому статкував давно, ті села були дані йому на ранг, однак земля в них йому не належала; козаки господарювали самі по собі з своїми підсусідками, котрі справляли козаків на війну, селяни самі по собі, вони платили осенщину – чинш, залежно від свого статку: від двадцяти копійок до двох карбованців на рік. Звичайно, полковник, як і всі інші старшини, хотів мати якомога більше землі. Двісті дворів Оболоння платили сто двадцять шість карбованців тридцять п'ять копійок, а село Полуботки, у яких мав лише три двори, два с половиною карбованці. Однак рік тому Полуботок купив у Полуботках в багатого козака Соливенка за чотириста золотих, себто за вісімдесят карбованців, чималий шмат поля й заселив його підсусідками. І опинилася нива селянина Родька Бовтрика посеред полковникових угідь, і торгував їй Полуботок запекло, а Бовтрик не віддавав, і двічі посилав пан полковник копачів «закопати ниву» Бовтрика – обкопати канавою, а той копачів проганяв, і врешті поступився Родько, продав ниву. Вдова Стрієвська сама продала свою нивку, й спокусився на продаж Тимошенко й подався собі до полковника, а позаду біг його син Терешко та просив не продавати ниву, бо ж лишаться без землі, а він збирається женитися, хто за нього, безземельного, піде; старий же одгризався, одмахувався й казав: «Державець має право». А син відказував крізь сльози: «Після того, як продаси ниву, будеш не державцем, а злиднем».

Все це я бачив на власні очі, чув на власні вуха, бо стояв серед покосів на Полуботковому сінокосі. А сталося це так. Доки Полуботок, по тому як ми приїхали до Чернігова, був зайнятий оцим господарським клопотом, у мене також появився свій клопіт – видивлятися у вікно, коли на подвір'я вибіжать Уляся з Оленкою, та приєднатися до них. Я сподівався, що полковник і далі не завдаватиме мені ніякої служби, але він, на мій подив і розчарування, вже другого дня по приїзді сказав:

– Пора й тобі, Іване, сукать дратву.

Я здивувався.

– Ви хочете оддати мене в чоботарі?

Полуботок осміхнувся.

– Це така примовка. Шевського діла починають учитися з сукання дратви. Ти ж повчися трохи канцелярії, потримай у руках книги шнуровії та прибуткові, подивися на життя, а небавом сядеш за стіл з військовими канцеляристами. А ще мій домашній підписар занедужав, поїдеш зі мною в Полуботки.

Я неохоче погодився. Не знаю, може, полковник щось помітив і хотів одшити мене од Улясі чи й справді вирішив сповнити дану моєму батькові обіцянку.

Наступного дня ми поїхали на сінокіс. Від Чернігова до Полуботків – дві чи три верстви, ми приколотили верхи, зупинилися під вільхами над Стрижнем. Світило сонце, дикі голуби купалися в його променях, туркотіли у вільхах, луг зеленів, надив очі жовтизною квітів, скошені трави пахли водянисто-п'янко, накликали спомини оддалеку-далеку, десь із дитинства. Одинадцять косарів махали косами, й змигувало на косах проміння, здавалося, вони косили його, а не трави: одворітні покоси з сонячного проміння.

Полковник узяв косу й повів косарів, ручку брав широку, покіс бунтувався в пояс. Дві широкі дороги лишалися за полковником, здавалося, то проїхав віз, а не людина вдавила стерню чобітьми, біліла сорочка на широкій спині, під кінець другої ручки на ній «сів орел» – проступила пляма від поту, темніла міцна засмагла шия й свистіла коса, стинаючи трави під самий корінь, з мохом. Я позаздрив полковнику, його силі, впевненості, подумав, що ніколи не зміг би ні косити так (я справді взяв косу, за першим же помахом загнав її носком у купину й, хоч далі тримав її як треба, одначе ручку брав вузьеньку-вузьеньку й лишав за собою гриву в дві четверті), ні господарювати, ні владарювати. Немає в мене ні хисту до того, ні духу, ні прагнення. Але ж я такий самий чоловік, з такої самої плоти й крові? Де все те береться в одних і чомусь його немає в інших? Вони самі не хочуть того, чи не вміють, не можуть примусити себе наказувати іншим людям розпоряджатися їхніми долями? А може, і тим не дане таке право, може, вони одбирають його в інших та ще й упевнюють себе, що так і повинно бути?

Поки так розмірковував, поміж косарів сталося замішання. Старий Тимошенко, котрий чипів біля воза, знову підчовгав до полковника:

– То що даєте за мої ґрунти?

Може, через те, що роздумував над тим, хто має право розпоряджатися чужим життям, чужими долями (на мою думку – тільки Бог), а чи з якогось іншого боку побачилася мені кривда, яка чинилася перед моїми очима, – Терешко, трохи старший за мене парубок, не зможе одружитися, а він же, мабуть, вже кохає якусь дівчину, – я раптом ступив наперед і голосно сказав:

– Пане полковнику, не можна зараз купляти в нього ниву, він п'яний. Та й просто не можна, не по правді це.

Полуботок подивився на мене, і мені назавжди запам'ятався той вогнисто-чорний погляд, важкий і гострий, як помах коси, він підтяв мене, але я не впав, хоч щось і похитнулося в мені.

Я дуже часто вбовтуюсь туди, куди не треба, одначе цього разу за тим не пошкодував.

– Веди його, Терешку, додому, – сказав полковник. І син узяв батька під руку. Проходячи повз мене, кинув на мене скрадливий погляд, і той погляд був мені віддякою.

Мабуть, я зіпсував Полуботку той день, день закосин, він не випив з косарями, а лише наказав виїняти з тороків пляшки з горілкою і закуску та покласти все те на покіс. І не грали в коси косарі, й не підійшли гребці – жінки в білих намітках, всі вони сподівалися веселого свята, а я зіпсував його.

Ми переїхали через село – невеличке сільце на дві вулиці та два завулки, хат на тридцять-сорок, розділене навпіл річечкою, яку люди називають Ровом, виїхали на горб, і Полуботок оглядав жита, свої жита, не добрі й не погані, такі собі, але вже рославі. В житах підпадьомкав перепел, Полуботків перепел, полковник дивився на жито без радості, либонь, я таки добре пригрічив йому душу, а може, він думав про щось зовсім інше.

За вечерею Полуботок розповів про пригоду на сінокосі, і Яків сказав, що то недобре втручатися в чужі справи, але раптом підхопилася Уляся й заступилася за мене:

– Іван знає, де правда, а де ошуканство...

Полковник кашлянув, а Яків знизав плечима:

– Звідки він знає?

– Душа в нього така, правдива.

Я пік раків, але щось танцювало в моєму серці.

Вже гадав, що Полуботок не візьме мене в наступні поїздки, але через три дні він знову звелів сідлати буланого коника. Пізніше переконався, що за всілякий дрібний непослух, кабиші, сказане наперекір полковник зла не тримає. Наступного дня розмовляє, мовби нічого й не сталося, й навіть не знаєш, насправжки забув усе чи дотримується такого штибу. А з приводу Тимошенка і його ґрунтів сказав аж через два тижні: «Роз'ятрив ти мене таки, не в своє вкльонувся... Одначе – люби, Боже, правду. Не гніваюся я на тебе, хоч давно кортіла мені та земля».

З нами мав їхати Охрім, який пильнував при полковнику його особистої канцелярії, вів книгу пожитків, але він хворів і далі, й ту книгу довелося вести мені.

Ми їздили до міста Любеча, де в пана полковника були чи не найбільші сіножаті. У полковника був двір і дім з світлицею біля ринку та П'ятницької школи, однією стороною двір виходив на вулицю Ринкову, другою на цвинтар. І прикупив він до того двору великий сад і город попід міським ровом, який йому продала вдова отця Покровського. Вечірньою порою я довго ходив понад ровом по старому валу, власне, вже й не валу, а горбу, дивився на Дніпро, на далеке, нині польське заріччя, на річки й зарічки, на луки, безкінечні зелені луки з дитинно синіми очима озерець, тим лукам не було кінця-краю, і не було кінця-краю моїм думкам. Я вимірював собі таке місце, тихе й чарівне, хоч мрія була безглузда, вимірював собі і Улясі: я бачив її на цих луках, ми блукали по них, узявшись за руки, й слухали, як квилить чаєчка-чубарочка, як дере в болоті онучі деркач і... як калатають наші серця. Мабуть, то калатало в мене в голові.

Ми прожили в Любечі більше тижня, полковник їздив на луки в урочище Псарне і в урочище Гончариха, де в нього було два млини по одному поставу, понад річками Свишнею і понад Болгачем, я їздив з ним і записував у книгу пожитків, скільки поставлено стогів, скільки накошено копиць; об'їхали Пліохів, Мамаєвський та Клітнянський ліси, де Полуботок визначив ділянки на поруб. Полковник все обдивлявся сам і обмірював, чи то він не довіряв своїм управителям, чи вважав, що вони зроблять гірше за нього. Приймав він і скаржників, і тих, хто йшов позиватися. Одначе судовими справами не займався і, якщо не вдавалося примирити позивачів, відправляв їх до полкового суду. Найбільше мене зацікавила скарга селян Домишлина. Аби об'єднати свої землі в Любечі і біля нього, Полуботок обміняв село Домишлин на село Боровичі та слободу Боровицьку, котрими володів військовий товариш Василь Полуницький. І ось тепер у світлиці стояло четверо домишлян, а я читав грамоту від посполитих, яку вони привезли: «З гірким нашим плачем і невтомними слізьми прибігаємо до вельможності вашої, ускаржуємось на пана Полуницького, державцю нашого домишлянського, од котрого незносні і невиповідні несемо долегливості і утяжіння, так в роботизнах уставичних, як і в податях непомірних. За попередніх державців платили в рік по півталіяра грошей і по півосьмачки вівса, а тепер Полуницький бере од двору по 16 шагів грішми і по три четверики вівса. І так робить, що хоче. Особливо, коли всіх нас загоном вишле в Любещину, в своє село Козел, для оранки і сіви, й працюємо там неділь по шість і по сім без відпочинку, і нехай би ми ще самі відправляли польову роботу, а то й тут, в Домишлині, жінки і діти наші щоденно на панщині, в дворі пана Полуницького. Але й це ще не все: почав він, пан Полуницький, обкладати нас всілякими поборами: виїхавши на днях в Чернігів, наказав своїй пані брати з нас, дивлячись по багатству, у кого золотих 20, у кого талярів 5, у кого золотих 10. За неплатіння того

побору пані посадила жінок і дітей до в'язниці тюремної і мучить їх не по-християнськи, оточивши кріпкою сторожею і не дозволяючи нам і хліба їм подати. І все це, щоб ми заплатили побор. Та й маєтностями нашими розпоряджається пан Полуницький, як своїми, бере з наших отар собі баранів, які гладші, на вибір, за що й слова йому не кажи. Землі наші власні відбирає, а ми й гетьманські універсали мали на наші землі, а він, пан Полуницький, їх відібрав, борти наші рубає і знищує. Вся обще громада домишлянська від мала до велика».

Я читав це послання, й сльози застидали мені зір. Крізь сиву пелену бачив полковника, який стояв біля вікна й дивився в сад, мені здалося, що він не чує того, що я читаю, хоч читав я голосно й виразно. А там, де йшлося про ув'язнених жінок та дітей, навіть помовчав трохи. Отож читав я картку домишлянців з сердечним болем, але трохи й з приємністю, адже раніше цим селом володів пан полковник і селяни там не знали панщини, а платили невеликий чинш, полковник їх не утискував, не ув'язнював, не одбирав землі. Таких поборів, як у Домишлині, либонь, не було більше ніде. Отже я дещо «прощав» пану полковнику. А полковник мовчав. І я не знав, що думати про ту його мовчанку. Може, він шкодує за тим, що сам не брав стільки, як Полуницький, може, розгнівався й зараз прожене селян?... Я вже пам'ятав, що мовчанка Полуботка не завжди однакова. Буває, він мовчить і про щось думає, а погляд пронизливий і мовби закам'янілий, але то закам'янілість перед важливим рішенням, – тоді він неначе забуває про тебе, й тобі стає неприємно, тривожно. Або ж мовби й чує, пройде по кімнаті, зупиниться й знову думає. Либонь, багато думав впродовж життя, та не все передумав. А то подивиться на тебе, неначе вперше бачить: хто ти й що ти є і чого стоїш тут, і ти чомусь малієш. Не люблю людей владних, сливе через те, що сам не такий. Владний чоловік здатний зайняти й чужий куток. Я ж не знайшов і свого, й, може, не знайду ніколи оту свою долю. Може, я нікчемний, але не люблю насильства, через те й вибирав собі стежечку вузьку, протоптану в стороні від стежок, вигепаних міцними чоботиськами. На тих своїх вузьких стежечках я цар і Бог (у мріях), і тільки там мені добре. Одначе полковникову владність терпів. Почував, що за нею щось стоїть, що то не просто владність, а щось більше. І терпів його зауваження: «Ну чого, Іване, маніжишся, ти ж не дівка». – «Я не маніжуся... Я такий є». – «Ставай іншим. Гостри зуби. Бо розжують і виплюнуть». – «Не вмію іншим... і не хочу...» – «Отакої».

Сам знав, що життя – то сутність жорстока й зла і що знайти в ньому затишок важко. Полковник часто хмурих дугасті брови, щось там у ньому всередині борсалось коструbate й болюче, що й він не міг його викинути, і, либонь, через те я примирявся з ним та терпів. Полуботок викликав повагу. Якусь іншу, не ту, яку викликають високими урядами, багатством. Він викликав повагу як людина розумна, самостійна. Я також прагнув у житті незалежності, одначе в мене виходило якось так, що мною завжди хтось опікувався. Просто, я, мабуть, не вельми самостійний.

Але що таке самостійність? Це певність, що посів своє, а не чуже місце, й саме таке, яке відповідає тобі, твоєму призначенню, що вмієш розпорядитися собою і тим місцем? Знову ж таки, нам легше, коли ми перекладаємо власні клопоти на когось іншого, хто може виправити всі наші похибки, хто може від свого й нашого імені кермувати, веліти, владарювати, ми ж того не вміємо, боїмося. Коли ми думаємо про себе, приміряємо все до совісті, вона біжить по хідниках нашої душі, ми поспішаємо за нею й бачимо самі негаразди, ми ладні зупинити її, ми боїмося посуватися далі, аби не побачити чогось гіршого. З такими думками, таким строем душі багато не здобудеш.

Павло Леонтійович був з тих людей, котрі не йдуть за порадою до інших, за порадою йшли до нього. За порадою, за захистом або й просто посидіти в його товаристві, відчутися спокійніше, міцніше. Але що стояло за тим полковниковим спокоєм, за тією владністю, я ще не знав.

Полуботок повернувся спиною до вікна, сів за стіл. Його руки важко темніли на білім убрусі.

– Візьми, Іване, скаргу. А ви, – до селян, – приїздіть на п'ятницю до Чернігова. – Коли селяни вклонилися й пішли, мовив мені: – Не маю права розглядати скаргу сам. То більше – село колись було моїм.

Я здивувався, що він пояснює мені. Таке було вперше. Мені ледь-ледь затепліло в грудях. Хоч думав я зовсім про інше: коли ми вже поїдемо додому. А що, як не застану Уляну?

А він узяв пожиткову книгу, послинив пальця, погортав.

– Добре пишеш. Випис у тебе хороший, і думка жива. Охрім старий і ледачий, вестимеш книгу пожитків на виїздах. Тільки пильнуй. Пожитки люблять порядок. Втямив?

Він подивився на мене примруженими очима, потер долонею гладенько виголене підборіддя.

– А може, й не тямиш. А доведеться... Все доведеться робити. Життя, Іване, це не Плутарх з Тацитом. Важко тобі буде... Ох і важко.

Я відчув, що він жаліє мене й зовсім не гнівається на мене. А я ж недавно йому в збитки обстоював Терешка, а тепер домишлян, але ж ні тоді, ні тепер не був на його боці, принаймні першого разу, й давкий клубок став мені в горлі, і я затулився прибутковою книгою, удав, що читаю її, рахую прибутки пана полковника.

Скаргу домишлян у Чернігові розбирали в п'ятницю в міському магістраті. Окрім полковника, в суді засідали обозний, писар, обидва осавули, два хорунжі, чернігівський війт Федір Лопата – немолодий чоловік з дрімучою замшавілою бородою, він війтував впродовж багатьох років, а також бурмистр Овсій Звір та райці. Повідна сторона – ті самі домишлянські селяни, одвітна – державець села пан Василь Полуницький, фертовитий чоловік з хвацькими вусиками, в козлових чоботях з подзвоном. Напочатку він вертівся й дзигорів, хотів матися з полковником та суддями за панібрата, однак полковник швидко остудив його.

– Коли я отримав у державу від пана полковника Домишлін, тоді ж був переданий мені й інвентар – скільки з людей повинності брати, – так одповів на позов домишлян Полуницький, нахабно дивлячись на суддів.

Я бачив, як заграли на обличчі Полуботка жовна, але він відказав спокійно й тихо, так, що його ледве розчули:

– Неправда. Я такого інвентаря не давав і дати не міг. По всіх моїх селах люди платять лише осенщину, від двадцяти копійок до двох карбованців, й не платять на жодну копійку більше. І ніхто ніколи в нашій стороні таких поборів не бачив, і на те є універсал гетьманський.

Полуницький заперечував, хапався за кишню, боцімто там лежить отой «інвентар», але так його й не показав.

Суд виніс ухвалу: вимишлені паном Полуницьким «побори знищити, з підтвердженням, щоби по старих звичаях, як усі колишні державці села, так і він, п. Полуницький, в одбиранні годового восени од жителів датку вдовольнявся й не вимишляв ніяких нових поборів, відносився до своїх підданих лагідно, як належить державцю».

Либонь, Полуницький не сподівався такого рішення, бо враз поблід, смикнув себе за вуса й закричав:

– Вони Орлика мазепинського віншують величними словами...

Пан Полуницький, як сказав війт Федір Лопата, «ви́пав з воза й горнув на власних селян колоддя».

Селянин, що стояв попереду інших, мовив з гідністю:

– Ми згадували Орлика не як мазепинського фамільянта, а як колишнього державцю села, який не брав з нас навіть осенщини.

– Таки ж згадували! – гукнув Полуницький.

– І не сором тобі, – сказав Полуботок і підвівся. На тому скінчився суд.

Полуницький написав у Пітер картку, що Полуботок з домишлянськими селянами вкупі славлять Орлика й плекають надії на його повернення, що тільки минулого місяця Полубот-

ків посланець бачився з Орликом біля Кальміуса. В те не повірили в Сенаті навіть найбільші незичливіці України. Відчайдушний, запеклий Мазепин генеральний писар, який по смерті Мазепи прийняв з козацьких рук булаву, в той час перебував у далекому шведському містечку Крістіанштадті у ветхому будиночку на три кімнати, там же тулилися його родина і весь його почт. Так швидко сягнути звідти на Україну він не міг, і картку Полуницького просто викинули.

Варто сказати, що, на відміну від багатьох інших урядових людей, Полуботок засідати в суді не любив. Найчастіше, коли йшлося про речі дрібні, очевидні, він казав позивачеві та одвітнику:

«Годіться! Нема вам за що сутяжнитись. Звели бучу за онучу. Не сором вам».

А бувало й так: «Кладіть заруку, а то барбарою висвячу, приведу до розуму. Ходіть у шинок і випийте мирову».

Вельми часто позивачі слухалися тієї поради.

Іноді справа просто не доходила до суду. Пам'ятаю, одразу по домишлянським позові прийшло до нього два куми – Яремій та Ярема, вони випивали в шинку, і Ярема, не певний себе, віддав Яремієві на ніч на збереження гроші. Коли ж уранці, похмелившись, Ярема зажадав своєї калитки, Яремій мовив: «Вперше чую про неї».

Полуботок довго мовчав, а тоді запитав кумів:

– Хто звечора платив за горілку?

Обоє відказали: Ярема.

– А чого не Яремій?

– В мене не було грошей.

– А вранці ви похмелялися?

– Так.

– І хто платив?

– Яремій.

– І де ж ти взяв грошей?

Яремій знітився й опустил голову. Я реготівся.

– Віддай гроші й кладіть заруку, – сказав полковник.

* * *

...Сказати правду, справами я тоді переймався не вельми і ледве пам'ятав про них. Жив у тривозі і в солодкій муці, либонь, то були найкращі дні мого життя.

...По ставочку пропливає гордовита черідка лебедів, по той бік під берегом тужливо перегукуються крізь дрімоту китайські гуси. Може, їм щось болять, а може, їм сниться їхня далека країна, якої ніколи не бачили, бо повилуплювалися з підсипаних під квочки яєць тут-таки, над Стрижнем. А мені чомусь ніколи не сниться моя далека дитяча країна, така хороша та мила, з мамою і затишним куточком у малині, а сняться всілякі химерії, небачені будинки, ліси та ріки. Цієї ночі приснилася повінь, тепла весняна повінь, яка залила велетенські луки, але залила неглибоко, вона вкрила й місточок через річечку, а по цей бік на горбі зібралося дуже багато людей, чоловіків і жінок, і дітей також. Я чомусь довго бабрався в довгому льосі, щось там шукав, та так і не знайшов, вийшов нагору й замилювався ясним днем, голубим небом та злотавим сонцем. Далеко-далеко на горбах мріло місто... Дивовижне місто з високими білими будинками, золотoverхими церквами, розкішними деревами, воно мовби зависло в повітрі, і всім нам потрібно було дістатися туди, в наше місто. Але люди стояли заціпенілі, їх лякав велетенський, у кілька верст, водяний простір. І тоді я закачав холоші штани і ступив у воду, що сягала трохи вище кісточок і була як літепло.

– Люди добрі, беріть на плечі дітей і йдіть за мною, – сказав я.

І всі повірили, жінки та чоловіки побрали на руки дітей і ввійшли в воду, старшенькі діти чалапали біля батьків і сміялися – такою теплою, м'якою та гарною була вода. Сонце грало на ній промінням, подекуди виднілися зелені островці, і люди йшли від островця до островця. Я затримався на одному островцеві, аби впевнитись, чи пішли всі, стояв і перечікував, аж поки останні – чоловік у брилі та жінка в голубій намітці з хлопчиками на руках – не поминули мене. Ще якийсь час стояв і дивився, як довга-предовга вервечка людей розтяглася по водяному простору, й милувався ними, й милувався білими чайками, які літали наді мною. А тоді рушив сам. Я так загаявся, що далеко відстав, і що дужче поспішав, то більше відставав, і вода ставала все глибшою й глибшою, очевидно, відвихнувся кудись убік і вже не бачив нікого, й здивувався, й трохи розгубився. Не знав, куди мені йти. А потім натрапив на колюче терня, суцільну стіну терня, верболозу й колючого грушевого гілля. Шукав лазу, поруч мене не було нікого, всі люди пройшли, вони вже, либонь, добулися до міста. Я шукав у густому чагарниччю дірки й не знаходив. І почав непокоїтися, й вирішив продертись у першому ліпшому місці, й подерся, й одразу ж застряв, заплутався в колючках, і вже не міг виплутатися. Виплутував одну ногу, застрявала друга, виплутував свиту й заплутувався руками. І раптом помітив, що вже сутеніє, в розпачі рвонувся з усієї сили й завис на терні. Тоді й пробудився.

І тепер думаю, що означає те терня й оте, що всі люди пішли, а я залишився. Всі йтимуть, а я залишатимусь?

Біля моїх ніг повуркує сірий кіт, у саду кричить сойка, десь сокорить курка. Тиша й спокій, благодать тут і по всьому світу. Одначе я знаю, що це не так. Що кожної миті на будь-кого з нас може звалитися несподіване лихо й зруйнувати все, що будував (у душі чи на землі) стільки років. Світ – це величезна страшна невідомість, у якій ми пролітаємо, як жучки-світляки в півночі, добре, якщо пролітаємо, а не летимо на вогонь, який хтось підпалив зумисне. Так, ми світлячки, тільки знаємо, чим усе кінчається для нас, але для чого летимо й куди, того не відаємо, як не знаємо, не відаємо, як треба в світі жити. Ми – листя на дереві всесвіту, яке прокльовується з бруньок, шумить і облітає. Кожен листочок ріс по-своєму, кожна душа страждала, мріяла, але що до них світові, холодному, мудрому й неосязному. Хтось скаже, є, ні, зачекай, Іване, поглянь, якими будинками заставлена земля, які ридвани котяться по ній, все те пороби́ли люди. І не всі вони листочки. Є серед них могутні дуби, які тримають на верхівках небо. Такі як Олександр Македонський, Юлій Цезар, Арістотель... І не всі наші останні... Петро Могила, Дмитро Туптало і наші славні чернігівці – архієпископ Лазар Баранович, архімандрит Іоаникій Галатовський, письменники та полемісти, чії ноги ступали по цій землі і чії голоси чуло склепіння чернігівських соборів. Люди проживають життя не однаково, бо й самі не однако́ві. Навіть прості, звичайні люди. Один увесь вік пнеться до багатства, досягає його, інший прогайнує зібране батьками... Ні, не в тім суть, скупив багатство чи прогайнував його. І які ридвани котяться. Вони будуть все кращі й кращі. А в тому, який сам. Є люди, котрі сплять на голій лаві, накрившись кожухом, він у них один, і можуть дати поносити того кожуха ще комусь, хто змерз дужче, а є такі, які сплять на пуховиках, накрившись шовковою ковдрою, з якою не розлучаться нізащо, й ладні піти на злочин, аби придбати ще декілька ковдр (може, вже й непотрібних). Здавалося, мало б бути навпаки, той, хто має одного кожуха, повинен би триматися за нього дужче, ніж цей за ковдри, а от же... А листочки летять, а карети котяться... Котяться до якогось місця.

...З саду через перелаз перестрибує Уляся, наближається до мене. Я так і не навчився розпізнавати з її вигляду, чого від неї сьогодні чекати – доброго слова чи клину, ласкавого погляду чи підступу.

– Що це ти робиш, Іване? – запитує Уляся й показує на патички, які я заготував на кілочки для кобзи. – Це що, пакулі, кози прив'язувати? Де ж це ти набрав стільки кіз?

– Бачу поки що одну.

І тетерію, чи не образив, чи не втече від мене. Вона не втікає. Чекаю гострої відповіді, кпину, вже почуваюся на гарячій пательні, але Уляся враз сідає на траву, охоплює руками коліна й каже:

– Заграй мені, Іване, що-небудь.

Я ніяковію. Нібито й незручно грати посеред дня, та ще й отуто, в дворі. Уляся, либонь, розуміє те, й ми відступаємо вбік, під горіха.

Я трохи побринькав і вдарив по всіх бунтах, – як здавалося мені, під настрій Улясі й під нашу розмову:

Ой піду я до млина, до млина,
А у млині новина, новина
Там-то, мамцю, мельник,
Там-то, мамцю, добрий,
Там-то, мамцю, хороший —
Меле гречку без грошей.

– Не мели, Іване, – сказала Уляся. Я вдав, що образився (та трохи й образився), і втяв у тому ж ладі:

Козак, мамо, гуляє, бряжчать його гроші,
Сам молодий, вус чорнявий, на личку хороший.

– Де ти навчився стільки дурниць? – каже Уляся. Одначе я не здаюся

Як була я маленька,
Колихала мене ненька.
Ой, дуб, дуба, дуба,
Дівчино моя люба.
А як стала підростати,
Стали хлопці колихати...

Я сподівався, що Уляся розсердиться, и хотів, щоб вона розсердилася, а вона раптом опустила голову, і чорна коса впала в траву, й попросила тихо:

– Заграй щось таке до смутку.

Я хотів заглянути їй в очі, але вона очей не підвела. І тоді заспівав пісню, яку часто співав на самоті, самому собі:

Ой не шуми, луже,
Зелений байраче!
Не плач, не журися,
Молодий козаче!
Ой як не шуміти —
Корінь вода мие
Як мені не плакати,
Що серденько ние.

Співав про себе, виспівував свою тугу, своє горе, хоч у цій пісні не все було, як у мене, одначе туги від того не поменшало.

Я дівчину люблю,
І Бог про те знає,
Карай, Боже, того,
Що нас розлучає...
Ой, умру ж я, мила,
А ти будеш жива,
Чи згадаєш, мила,
Де моя могила
Ой, моя могила
Край синього моря
Хто не знає любові,
Той не знає горя.

Я так захопився, що навіть забув про Улясю, а коли поглянув на неї, вона підвела голову. Здивований, побачив у її очах сльози. Чого б то? Молода й багата, живе в розкошах, будь-яка її забаганка враз виконується. А може, розкоші, це ще не щастя? Що ми знаємо про світ, що ми знаємо самі пре себе? Нічого.

– Ніколи не думав, що тобі подобаються сумні мелодії, – стиха мовив я.

– А я сама не знаю, які мелодії мені подобаються.

– Коли який стрій душі – під нього й мелодія?

– Скоріше навпаки.

– Музика мусить навертати людину на щось високе, вона наближає її до Бога.

– Вона спонукає її до танцю або й до пиятики, – незгідливо відказала Уляся. – Люди потішають свою плоть.

Здивовано поглянув на дівчину.

– То зле. За тим забувають про душу.

– Всі говорять про душу, але леліють, бережуть і люблять тіло.

– Це неправда.

Уляся подивилася на мене глузливо.

– Ти б ходив оце за мною, якби моє обличчя було рябе, ще й ніс кривий? Тільки не брешки «Краса душі, краса душі», – перекривила мене чи ще когось – Всі торочать про душу, а люблять тіло. Коли краса зів'яла або її попсували хвороби чи рани, всі одвертають од тієї людини вид, яка б добра душа в неї не була. Ось ти Хіба знаєш, яка в мене душа?

– Ясна.

– Ясний місяць перед дощем. Та ще твоя пика. А люди... Вони здебільшого нищ й підлі. Я надивилася... Стелються біля батька, згинаються в три погибелі... А я дивлюся в їхні очі, а там заздрість і ненависть.

– Всі такі?

– Не всі Але багато.

– Я знав інших людей Які служать науці, Богові Постують.

– І що мають?

– Вони й не хочуть нічого мати...

– Не хочуть? Отож, возвеличуються вже тим. То теж гординя. Бо не досягли нічого в мирському житті.

– Ти так підносиш мирське життя?

– Підношу... І люблю. Люблю оцю цар-бороду, оці мальви, оці дерева. Люблю убори коштовні. Люблю хороми... Скільки казала батькові, щоб збудував палац, а він не хоче. Боїться людської заздрості. Хоч чого йому боятися? Якби на мене, я збудувала б палац до хмар. Вони ще дужче заповажали б. Бо дужче боялися б.

Я аж злякався. Не вперше мені чути таке, чимало спудеїв мріяли, й часто безсоромно, про велич, про багатства та славу, бачили себе у мріях полковниками, гетьманами, королями... Я ж ніколи не залітав думкою високо, навіть малим хлопцем не грався у полководців та королів. А тут про щось подібне казала дівчина. Я відчув у цій дівчині силу, силу, якої не мав сам, і враз подумав, що все, що було допіру, примарилося мені, така дівчина ніколи не зрозуміє і не покохає мене. Злякався ще раз, бо зрозумів, що кохаю відчайдушно і прагну кохання.

– Ти, мабуть, думаєш про князя чи графа? – осмілився запитати.

– Та вже ж дурня не покохаю. – І подивилася на мене пильно-пильно. – А з рідкого тіста спекла б твердо паляницю.

І враз підвелася з трави, круто повернулася на закаблуках і кинула через плече:

– «Тепер же нам три радості: піч бичка привела, а бовдур – телушечку, припічок – ягнушечку, ступа яйце знесла, а макогін женився».

Я отетеріло дивився на неї, не знав, як тлумачити її придибенцію. Мовляв, наплів ти сім кіп вовни своїми піснями і своїми мудруваннями, а сам макогін макогоном.

За хвилину з відчиненого вікна будинку почулися деренчливі звуки – дівчата грали на попсованих фарганах.

Наступного дня Уляся попросила, щоб я прогуляв її в місті. Ступала впевнено, аж величаво, несла свою вроду усім напоказ, і майже всі оглядалися на неї, на її дорогі намиста, на її шитий золотом короткий жупанок, на парчеву плахту з ушитими перлами. Аби ніхто не пограбував, позаду йшов козак з пістолем за поясом, його послав за нами Полуботок. Уляся вже кілька разів прогулювалася по Чернігову з Оленкою та Яковом, але я повів її не на широкі майдани та не на Любецьку вулицю, а по своїх затишних куточках, де старі хрести та могили, де капличка з чудодійною іконою, де сплелися віттями три дубочки й сховали камінь, на якому написано: «Живіть, як я жив, і здобудете царство небесне», де з вузького камінного шпиля видно всі бані чернігівських церков та монастирів. Уляся видряпувалася зі мною на крутосхили, опираючись на мою руку, спускалася в яруги (я тремтів і вихекував з грудей жароту, котра переповнила мене), ахкала й охкала, розглядалася з зачудуванням, згубивши всю свою владність і гордовитість. І верталася по Любецькій вулиці вже звичайна дівчина, й люди не оглядалися на неї, хоч мала на собі дорогі убори, але в таких, чи трохи дешевших, уборах виходять на вулиці й деякі багаті чернігівські міщанки. Нині ж було свято – Седмиця Троїцька, й ми зустріли кілька таких жінок та дівчат.

Вернулися пізно, у вікнах кам'яного будинку та в дерев'яних хоробах, у яких жив Андрій Полуботок з сім'єю, вже віталосся, але великий скляний ліхтар у снігах чомусь не горів, там було троє дверей, і ми заблудилися з Улясею й весело сміялися, а потім раптово зіштовхнулися, і я несамохіть ухопив дівчину за стан, і вона припишкла, задихала швидко-швидко, і я відчув велике хвилювання, губи мені пошерхли, хотів пригорнути дівчину й не осмілився. Мені чомусь здалося, що вона не одіпхнула б мене, і потім довго на те шкодував.

Седмиця закінчувалася, й майже вся Полуботкова молода челядь збиралася на луки по яйця диких качок. Уляся також забажала йти з ними. У Глухові мати якщо й випускала її за ворота, то лише в кареті, в супроводі охоронних козаків, й Уляся, вирвавшись на волю, намагалася вхопити її якомога більше. Оленка йти не захотіла, Яків теж.

Я взяв дві корзини, й ми з Улясею рушили за ватагою парубків та дівчат. Йти довелося довго, аж за сосновий бір, там розкинулися широченні луки, а по них мілководні болота, порослі молодим очеретом та ситнягом. Там і гніздилася качва.

Дівчата стояли на сухому, біля верболізів, а хлопці, з палицями та корзинами в руках, стрибали з купини на купину. То той, то інший оступався або не витримувала купина, брьохав у воду й мерщій добирався до берега, де виливав з чобіт воду та перевзувався. Бродити ж по болоту босоніж не можна, попробуєш ноги на скошеному по льоду очереті. А в повітрі шугали качки – крижні, чирята, шилохвістки, іноді зривалися гуси, й десь далі курликали

журавлі. Птаства була гибіль, але яєць ми зібрали мало, тільки двоє чи троє парубків назбирали по півкорзини, весна миналася, більшість яєць були насиджені. Я зібрав зовсім мало яєць, та й то маленьких, чирячих.

Верталися назад через ліс, розбрелися, й трапилося так, що ми з Улясею відбилися від гурту й, аби не заблудитися, пішли далеким краєм лісу, понад озером. Понад берегом озера стояли старі верби, мили в воді довге віття, там схлюпувала риба. Десь у гушавині п'яно виспівувала сопілка, либонь, вигравав на ній пастух. В одному місці ріс дивовижний кущ, я ніколи не бачив подібних, не знав, як він називається: гілки схожі на гілки крушини, а листочки дрібні, як у акації, й цвів він дивовижним лілово-рожевим цвітом. Пишні суцвіття підносилися, неначе свічі – невимовна краса, ще й якась незвичайна. Я зупинився, й зупинилася Уляся, і ми довго споглядали це Боже чудо. Я подумав, що ми набрали на цей кущ не випадково, він трапився саме нам, цвів для нас, і в цьому вбачав віщий знак. Добрий знак. Цвіт – це життя, краса, він завжди на добро.

Ми зірвали лише по одному суцвіттю, й зробили це не змовляючись, ми пожаліли кущ, й зглянулися, і одна думка пройняла нас, і один вогонь побіг по наших жилах, це була мить надзвичайної близькості, яка єднала. Певен, що не тільки я відчув це, а й Уляся – її очі були широко відкриті, щоки пашіли, й була вона така гарна, аж мені стало страшно. Ну як це я отаким, нікчемним, можу сподіватися на кохання дівчини-красуні, тонкої розумом, щедрої серцем і палкої вдачею! А щось одразу заперечувало, підказувало: а чом би й ні? Ти ж не каліка, маєш хист до співу, знаєш трохи про світ...

І раптом сталося щось таке, що й кущ, і ліс, і весь світ крутонувся в мене перед очима й кудись поплив чи полетів. Уляся опекла мою щоку поцілунком. А далі зірвалася й побігла по присипаній торішнім листям стежці. Довгу мить стояв спантеличений, а тоді засміявся й побіг за нею. Наздогнав її вже на краю лісу, в молодому хвойнику. Уляся йшла швидко, не оглядаючись, я ледве встигав за нею. Не знав, на землі я чи на небі, серце мені стукотіло, цієї миті міг звершити неймовірне. Я ладен був обійняти увесь світ і роздати всім людям хоч по краплині щастя.

Однаке біля самого Полуботкового хутора Уляся зупинилася й, ледь-ледь зашарівшись, але дивлячись мені просто в очі своїми чорнющими очима, мовила:

– Пам'ятаєш, ми говорили про поцілунки. Ти сказав, що поцілунки є грішні і є безгрішні – на Великдень. То вважай, що сьогодні Великдень. Христові поцілунки.

І пішла. А я стояв розгублений і очманілий, мені хотілося сміятися і плакати.

Усі наступні дні жив у світі ясному, можна сказати – піднебесному, моє життя рішуче одмінилося, я мріяв про речі високі, прекрасні й навіть співом своїм сягав таких висот, яких не сягав ніколи. До того ж став охайніше вдягатися, комір вишитої сорочки зав'язував кольоровою стрічкою, шапку одягав так, що мій темно-русий, трішки кучерявий чуб виглядав з-під неї, і купив у волоха гарний жупанок, мовби на мене шитий, щоправда, побачивши мене в тому жупанкові, Уляся залилася реготом: «Що це ти, Іване, в ляхи записався?» Жупанок виявився ляським. Я знітився, але Улясин сміх не образив мене.

Блукав по подвір'ю і думав: Боже, що ти сотворив зі мною! Як мені тривожно і як гарно, як обнадійливо-солодко. Ось для чого цей світ, ось для чого живуть люди. Прокидаюся й думаю, що побачу сьогодні Улясю й вона усміхнеться мені, а більше мені нічого не треба. Я мовби летів понад світом на невидимих крилах, був по вінця заповнений коханням, навіть поховальні дзвони в Онуфріївській, найближчій до нас, церкві видзвонювали мені не сумно, печально, а збадьорливо й весело. Се гріх великий, і він також на мені. Як і той, що Божі слова «любіть один одного так, як я любив вас» я переінакшував у серці на любов до дівчини.

Плекав мрію піти з Улясею в ліс ще раз, сподівався, що отой чар повториться знову, але за два дні, в суботу, прибула карета з Глухова. Ми прощалися на людях, і Уляся всміхнулася

мені тільки в останню мить, коли підбіг до віконечка з другого боку карети. Усміхнулася й помахала рукою. Карета з гетьманськими вензелями на дверцятах рушила з місця.

Наступного дня Оленка запитала мене:

– Ну як тобі мій наречений?

Мені чомусь це вельми не сподобалося, адже мовби йшлося про річ, до якої вже прицінилися і яку хочуть придбати, Оленка ж, як на мою думку, була не така.

– Наречений? – сказав я. – Хіба вже заручилися?

– Не заручилися... А чого ото ми їздили до Глухова і Яків приїздив сюди? Чи ти й справді ні про що не здогадуєшся? Всі здогадалися.

– Всі – нехай, тобі це встид.

– Отакої, – розвела руками Оленка. – Про мене йдеться, а я маю прикидатися дурнею-кою.

– То й поціновуй сама.

Я сердився, бо Яків увесь час зігноровував мене або розмовляв, неначе з маленьким чи недорікою.

– Я його раніше не бачила і боялася, що він буде негарний, – вже щиро зізналася Оленка.

І додала радісно: – А він... вродливий і веселий, коли захоче.

– Отож, коли захоче.

– А твоя гетьманівна...

Я спалахнув, як порохований гніт.

– Що ти мелеш...

– Ой-ой-ой... Святий та божий. Вона мені казала...

– Що вона тобі казала?

– Що ти... дурний... Ні, це я так... Сказала, що ти не такий, як усі парубки.

Бачив по Оленці, що вона грається і навіть у мислях не має, щоби Уляна могла насправжки зацікавитися моєю скромною персоною. І мені стало тоскно на душі.

Дуже зрадив, коли наступного дня Полуботок наказав збиратися в дорогу – приспів час обревівувати сотні полку, а також його власні маєтності.

Поїхало нас троє: я, Борзаківський і Рубець, й пробули в мандрах аж три тижні. Тиждень прожили в селі Неданчичі над Убіддю. Полковник виторгував у козачки Євдокії Кривопольчихи за чотириста п'ятдесят золотих і тридцять монет дрібної копійчаної лічби української в урочищі Розсудовщина сіножать та ліс з бортним і не бортним деревом, але до бортя гожим. У тому лісі на хуторі ми й жили, копали копці та ставили стовпи межові – кляки. Тоді ще полкова скарбниця не була відокремлена від скарбниць власних, полковничих, то що багатшою була скарбниця – багатшим і полк. Щоправда, якщо в якогось полковника забирали уряд, то забирали тільки рангові маєтності, а всі інші лишалися у його володінні.

Двоє неданчичівських селян та нас троє викопували в урочищі Розсудовщина між річкою та болотом старі потрухлі стовпці й ставили нові. Обідньої пори селяни поїхали возом до села, а ми розташувалися на галявинці під двома корячкуватими дубками й зварили куліш з таранею. Селяни видрали гніздо диких бджіл і половину стільника залишили нам, отож сьорбали ще й окріп, заправлений материнкою. Туркотіла десь у лісі горлиця, повівав легіт-вітерець, ми розкошували на галявині довго. І розповів я за обідом почуте в садочку Скоропадського про гетьмана та про Полуботка.

– А що ж, – мовив Борзаківський, ладненько, ножичком, якого носив на поясі в шкіряному чохлаку, краючи на лусті хліба тоненькими смужками сало. Навіть тут, серед лісу, вій був вштивий, охайний. Такий скрізь. В чернігівському «Під зізною», найчистішого чину шинку, він п'є вишукані угорські вина, а в чорній, неначе дігтярня, придорожній корчмі смердючу, з пригарою горілку, але й там і там п'є шляхетно, та ще й так, неначе робить комусь – тому

ж корчмареві – ласку. – Козаки ще тоді, десять літ тому назад, кричали на гетьмана нашого полковника. Якби їм такого вождя...

– Якого там їм вождя... Їм помиїв добрих та дерті. Черета, вона черета і є, – буркнув Рубець.

– Та що ти таке кажеш, – обурився Борзаківський. – Скільки валечних козаків прославилися під Ревелем та під Дербентом...

– Еге ж, на чужій війні. А їхніх малженок та дітей москалі женуть на фортечні роботи...

– Розсмикали народ, розтягли...

– А я що кажу, – похмуро правив Рубець. – І вся громада... Хто в луг, хто в плуг. Скільки є таких, що ладні злизувати порох з чужинських чобіт, якби тільки їх не чіпали. Посхиляли голови – погублені копійки на землі шукають, позгинали шиї, лишень накладай ярма. Ще й тих, хто прагне волі, тягнуть до дуба...

– Та ж не всі, не всі, – гарячкував Борзаківський. Його вродливе продовгувате бліде обличчя розчервонілося, очі сіяли іскри. – Ще ж недавно, згадай... За Мазепою... Кинув вождь клича...

– Який там вождь і де він кинув клича? В себе в подушках? – Рубець цідив слова крізь тонкі губи, ледве розтуляючи їх. Його обличчя бридилося, на чоло лягла тінь. – Перехитрував сам себе батуринський гетьман. Таїв од усіх свій замисел, клявся цареві в дружбі, от і дотаївся. Розтягнули цар та Меншиков усе військо гетьманське – п'ять тисяч під Ревель, п'ять тисяч у Глухів... І лишилося з ним врешті-решт п'ять тисяч козаків, які нічого не знали, не відали. І коли гетьман відкрив їм свій замір, порозтуляли з дива роти. І навіть тоді гетьман барився... А цар Петро – картку за карткою: Мазепа, в супротив нашим указам та велінням, робив з вас панщинників. Я, білий цар, за вас, за ваші вольності, а Мазепа хоче одібрати у козаків звання козацькі, хоче запровадити вас у рабство. Отако він писав. А гетьман твій – води в рот набрав. Хіба не так? Заціпило йому. У царя війська двісті тисяч, а шведів зменька. Та й ті обтіпалися, обносилися, охляли, тиняючись по Європах. Не дав їм гетьман підмоги.

– Старий він уже був, вельми старий, – скрушно мовив Борзаківський. – Он Орлик...

– Орлик, сокіл, горобець... І правильно зробили ті козаки, що не пішли за Мазепою, – раптом підніс голос Рубець. – І не підуть вони ніколи... Правдиво, Іване, я кажу? – Зненацька повернув до мене голову, і його гострі брови-ножі зійшлися на перенісці. Сухе обличчя випромінювало неприязнь.

Я щось забелькотів, бо ж не знав, що сказати.

– Чого це ти унадився до нас?... І вуха в тебе, як вареники... Такі вуха багато вміщують. Так дай одвіт – правдиво я кажу чи ні? Що ти думаєш про Мазепу та про царя нашого?

– Цар... він від Бога. Так нас учили... Він нас від ворогів захищає... А Мазепа?... Не знаю. Малий я ще тоді був... Анахтему йому в церкві проголосили...

– Тоді ти був малий, а тепер надто великий. Схоже, що кажеш правду. І все одно тебе треба повісити на сосні. Про всяк випадок. Стільки тепер донощиків розвелось...

– Я не донощик.

На обличчі Рубця – й тіні усміху. Воно жорстоке й суворе.

– А хто ж ти такий?

– Не знаю. Ніхто...

– Ну, а коли ніхто... Нащо тобі ряст топтати. Бачиш оту сосну, а на ній товсту гілляку...

– Досить, Василю, не лякай хлопця, – обізвався Борзаківський.

– Та який він хлопець. У нього вже матня протрухла. Може, він уже стонадцять доносів написав? Занадився до канцелярії, сидить і слухає. – Й колупнув великим, сливе колійським ножом землю. Цього ножа носив з собою скрізь, ним підстругував пера й ним же наштрикував сало.

Я розгубився, але чомусь не злякався. Таки не міг зрозуміти, жартує чи погрожує насправжки недовірливий і ядучий Рубець. Чомусь був переконаний, що він, не мигнувши оком, може виконати свою погрозу.

– Не чіпай ти його, – врешті grimнув Борзаківський. – Твої жарти...

– А я не жартую, – похмуро кинув Рубець. – Я бачив, як він молиться... Він дуже святобливий. Нехай поклянеться на хресті...

– Та ж ми нічого не говорили, – обурився Борзаківський. – Споминали минуле... Яким був Мазепа... Немудрим був, ти сам сказав. Йди, Іване, подивися на коні.

Я здогадався, що Борзаківський відсилає мене, аби поговорити з Рубцем наодинці.

По тому Рубець більше мене не чіпав, а моє серце тануло від вдячності Борзаківському. Таку вже мав вдачу, комусь та офірувати себе. Нині офірував Борзаківському, а також Улясі, в чому боявся зізнатися собі. І носив її в своєму серці, носив скрізь і повсюди, день за днем, слово за словом перебирав у згадках всі наші розмови, всі перемови, позирки, почувався щасливим і нещасним, бо в щастя повірити не міг, почувався незмірно багатим на щось таке, що дається тільки окремим людям, і не хотів забігати далеко вперед думкою: що з того буде, мабуть, нічого, але я й так маю багато. Ні, неправда, я переживав страшенно, адже прагнув одвітного кохання й сподівався на нього своїм спраглим серцем. Сподівався не надіючись.

* * *

На Петра і Павла з Глухова приїхав до Чернігова маршалок двору гетьманського з таємною звісткою, про яку того ж дня знав увесь хутір: одразу по закінченні успенського посту від сина лубенського полковника Якова Марковича (всі казали «Від Насті-гетьманші») прибудуть свати.

Життя на хуторі над Стрижнем, яке плинуло спокійно та рівно, заклекотіло, так клеко-тять тиха річечка, коли вкочується у вузьке русло. Від Петра і Павла до кінця успенського посту часу – кіт наплакав. Роботи вистачало всім, навіть мене. Оленка приставила до діла вертілася перед мною у все нових та нових уборах і запитувала, які їй найбільше личать. А я тямив у тому, як баран у Біблії. Оленка вертілася переді мною, й мовби самі сідали на неї і потім злітали люстринові шнурівки з золотими та срібними сітками, штофні, полутебенькові кунтуші, парчеві керсетки. На заручини вона збиралася одягнути кунтуш грезетовий, білорожевий, обкладений сріблом і золотим газом з парчевими закладками, золото й срібло сяяло, й сяяли Оленчині очі, й шовком переливалася довга коса, й чимало волосин випручувалися з неї, вилися довкруг голови, творячи з дівчини кульбабу.

Але часом і на неї находив якийсь дивний смуток, й тоді вона йшла до мене та тихо просила:

– Заграй мені, Іваночку, чогось журного. Скоро поїду од батенька і вже хіба приїду в гості. І тебе отакого щирого не побачу.

І грав я їй: «За густими лозоньками біжить річка струечками, плаче дівка слізоньками», а далі про те, як «...летить стріла, та уздовж села, ох, чей-лею, та уздовж села. Та убила стріла вдовиного сина», а також про те, як каже мати синові:

Йди ти, сину, між чужії люди,
Чи не лучче тобі на чужині буде?
Тяжко, тяжко мені тебе
З дому одправляти,
А ще тяжче біля себе
В незгоді держати...

А сам собі співав: «Чом дуб не зелений? Лист туча побила. Козак невеселий – лихая година!»

Оленка ж посидить біля мене, посумує, а наступного дня прийде весела й скаже:

– Оце, Іване, якби вітець не віддавав мене заміж, пішли б ми з тобою в монастир. Я – у свій, жіночий, ти – у свій, чоловічий. Увечері здибувалися б біля перелазу. Молилися вкупі.

На другий день по закінченні посту приїхали Яків з старостами Яків привіз усім гостинців і знову чарував усіх веселою вдачею, товарииськістю, шанобою до старших. Милувалися ним усі суспіль, навіть я не міг не визнати, що наречений красний. І дотепний, і поштивий, і меткий. А ще ж на ньому жупан люстриновий, ще ж шапка з срібною китицею, ще ж шабля в шагреньових наділках з золотими кільцями. Майбутньому тестеві найдужче сподобався влучною стрільбою. Полковник кохався в стрільбі з лука й влаштував стрілецькі лукові змагання, й молодий Маркович стрілив ліпше за всіх козаків, поступившись тільки самому полковнику.

Яків з старостами від'їхали з хлібом-сіллю, а Полуботок поїхав услід домовлятися про весілля, про придане та про інші необхідні в такому ділі речі. Мене з собою не взяв. Я нудив світом і не знав, що мені робити. Одначе полковник небагом повернувся, й один з козаків, які його супроводжували, тихцем вручив мені цидулу від Улясі. В тій цидулі не було нічого такого, що б свідчило про особливу приязнь дівчини до мене, вона запитувала, що я роблю, чи вивчив якихось нових гарних пісень, а в кінці жартувала, що її Тур, пес, не забув про мене, скучає по мені, гострить зуби й не дочекається, коли я знову стрибну через паркан.

Я заховав листа в шапку й не скидав її кілька днів. Знімав її десь у шаліні й читав-перечитував цидулу, шукав у ній потаємного змісту, знаходив його й не знаходив, але мене радувало вже одне те, що Уляся не забула про мене. Бродив по луках, полях з єдиною думкою – про неї.

А осінь стояла пречудова. Ходила понад дозрілими гречками невидимою хмаркою, падала згори лебединим пір'ям, розквітала на воді білими ліліями. Власне, це ще було пізнє літо, осінь вліталася в нього, як одинока сива волосина в розкішні чорні кучері.

Виконавши ту чи ту роботу, я, як і раніше, любив посидіти в товаристві Борзаківського, Биковського, Рубця та інших канцеляристів. Усі канцеляристи, окрім кількох одружених, жили разом, в одній хаті, що стояла на Могилках поміж обивательськими будинками, вони називали її куренем. Канцелярія приймала й відправляла всю кореспонденцію, відала підкоморними, судовими справами, а наглядав за всім старший канцелярист, який мав за те хутір на ранг. Канцеляристи – люди освічені, майже всі вивчали науки в колегіях, деякі навіть за кордоном, але й військові також, любили поширмувати в садочку за хатою на шаблях, поборотися, поборюватися, але не менше любили поширмувати словами з наук філософських, камерних та військових. О, ту військову науку, вичитану з книг, вони знали ліпше за будь-якого полковника, який доскочив свого чину шаблею. Невдовзі я вже знав, що всі канцеляристи рівні між собою, одначе не однакові всім доручають справи. Є доручення, котрі не вносяться до полкового журналу, їх виконують тільки вельми довірені особи, такі як Борзаківський або той-таки Рубець. Можливо, те й породжувало в декого з канцеляристів заздрість, одначе невелику, – пильні справи вимагали пильного сповнення.

На той час я також справляв писарські та канцелярські обов'язки й справляв старанно, але тільки в полковничому домі, й мріяв стати військовим канцеляристом. Канцелярист – людина залежна, але й вільна у вирішенні справ, та я й не вельми шукав для себе повної вільності, бо здогадався, що її немає в світі. Велике благо зростити в собі квітку свободи; поливати її, одначе найчастіше трапляється так, що або хробак починає гризти ту квітку, або настає посуха, або хтось лине окропу й спече її вміть. Гартуєш свій дух, гартуєш, а далі один прикрий випадок кине тебе до прірви, й починаєш мучитись, нарікати на самого себе, чому не був мудрішим, чому не послухався розумних людей, чому не втишив гордість свою. Всі людські справи марнотні, але й без них важко, кожна людина повинна знайти своє місце, свою роботу,

з якої їсти хліб, я ж і досі не знав, до якого берега приплисти. Яка ти людина – це вирішує Бог, а як тобі жити в світі – ти сам. Я ще не вирішив цього для себе, можливо, й служба канцеляриста сподобалася мені з споглядання роботи Борзаківського, Рубця та інших, але вона засвітилася мені в пільмі життя маленькою свічечкою й повела далі. Бо ж служба канцеляриста – крок до якогось уряду, крок до Улясі, за недовченого академіста гетьман свою дочку не віддасть... Не віддасть він, звичайно, й за довченого, і не піде за мене зроду-віку Уляна, але ж... хоч помріяти про це можу!

...Хороше було посидіти вечірньої пори в курені канцеляристів, послухати мудрої розмови, суперечок, схожих на академічні диспути, чи й звичайних теревенів – про дівок та молодичь, застрашливих оповідей про відьом, упирів, вовкулаків. Але ще більшого щастя й честі випадало мені іноді послухати розмов у світлиці пана полковника. Надто коли сходилися туди вчені мужі міста, здебільшого ченці.

Малим колегіантом, чи, як казали у місті, по-старому, по-давньому, семінаристом, я й гадки не мав, що в нашому місті стільки вченого люду, що воно славне по далеких далекостях не тільки церковними казаннями, проповідями чесних чернігівських ченців, а й «Четьями мінеями», різдвяними та всілякими іншими віршами, філософськими трактатами, видрукуваними в друкарні Троїцького Іллінського монастиря. Колись мені було просто байдуже, де ця чи та книжка видрукувана і хто її написав, і тут, і в Києві я чув імена вчених достойників Кирила Транквіліона Ставровецького, Лазаря Барановича, Івана Величковського, Іоанікія Галатовського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, я читав «Перло многоцінне» і «Руно орошення», сам вчився віршувати за тими зразками, хоч великого потягу до віршування не мав, вірші писав здебільшого на уроках, а вчили нас піітики латиною, й здавалися мені всі ті мужі далекими, майже захмарними небожителями. А виявляється, вони ходили по тих самих вулицях, по яких ходив я, сиділи на тих самих каменях, на які іноді сідав я, й не тільки жили та ходили, а живуть і ходять донині й мають за честь навідувати пана полковника, у зшитках якого є чимало віршів, списаних зі зшитків інших авторів, а також власних. Щоправда, сам Полуботок власних віршів ніколи не читав (можливо, він і писав їх лише за молодості), але залюбки слухав піітів, які приходили до нього в гостину.

Поважні ченці, попивши узвару та поївши гречаних млинців з кав'ярком, читали вірші про Бога-Вітця та Бога-Сина, оповідали по-латині, по-польському чи й по-нашому про муки Богородиці, славили апостолів та святих отців церкви, сперечалися з приводу трудів Туптала «Руна орошення» та «Четьїв мінеїв»; про праці земляків наших, українців Стефана Яворського та Феофана Прокоповича, висловлювалися обережно, делікатно – надто на високих східцях сидять, бачать звідти далеко, можуть дістати й тут. Я слухав благоговійно, моє серце сповнялося священним щемом, однак, на мій подив, на другий день майже нічого з того не міг пригадати. А от про вибрики зухвалого Купідона, який метає стріли в дівочі та парубочі серця, може помилково або й задля розваги вцілити в серце одруженого козака, а то й попа – те пам'ятав. Змістом всі ті вірші здебільшого були повчальні, лише вряди-годи прорветься насміх, і тільки двоє з гостей одважувалися читати такі вірші – один був колишнім канцеляристом, а нині бунчуковим товаришем, другий професором колегії. Ченці на вірші про Купідона хмурилися, Полуботок ледь-ледь усміхався.

Вірші на тих посиденьках читали вряди-годи, значно частіше точилися вчені диспути чи просто розмови про давній світ, про розум і дурість, про чужинські землі, у яких хтось із присутніх колись побував, звичаї тих народів, – полковнику у час шведчини за царським указом довелося помандрувати з помічним козацьким військом у Польщі та Саксонії, – про царів Кіра та Міда. Персону російського царя обминали, а от про нововведення, про іноземців при царському дворі, про наукові потуги тамтешніх вчених мужів мовлено немало, бо, знову ж таки, чималу вагу в усьому тому мала персона Стефана Яворського, нинішнього блюстителя патріаршого престолу, а перше киево-чернігівського вченого філософа та поета. Нині

туди поїхав інший, вже київський, але знаний багатьма присутніми, ритор та поет, богослов Феофан Прокопович. Ці спасенні для моїх вух бесіди здебільшого провадилися не в будинку, а в наметі, який стояв у саду, або гості всідалися просто неба, під яблунею на великому турецькому килимі.

Поважні пііти читали про кабиші Купідона, й були в тих віршах зради, сльози, смерті з туги по милому чи по милій, одначе я бачив, що Купідон не вразив жодного читальника тих віршів, можливо, й жодного разу в житті. Пііти розповідали про кохання без вогню і без жару, занадто мудро, занадто розважливо, занадто холодно, аби повірити, що серце когось із них пронизала стріла Купідона. Я також знав про кохання дуже мало, але й того, що знав, вистачало, аби зробити такий висновок. Всі вони благословляли любов і не знали про те, що нею можна жити і в хвилі проклинати її. Вони славили її як Божий дарунок і не відали, що вона буває диявольським насланням і спопеляє всю людину, її тіло й душу, робить з неї раба, вбивцю, неключимого мерзотника. Саме так почувався нині я. Вона буває грубою, як колода, й зітканою з прозорого срібного павутиння, але невідомо, коли вона ліпша, і все ж вона – найбільше щастя світу, хоч і найбільша його мука.

...День від дня лілій на плесах ставало менше, а пір'я з підхмар'я падало більше. Почалися дощі, намет у саду згорнули, посиденьки з пивом та віршами перенесли до світлиці, а відтак вони скінчилися зовсім: з північної столиці від царя впало веління чернігівському полковнику йти з початком зими з полком у Ладозький похід, вести передню партію козаків. Вслід за нею підуть ще дві партії. На чолі другої партії стати моєму батьку, третьої – лубенському полковнику Андрію Марковичу. Заголосили по містах та по селах жінки, похилили голови козаки; підсусідки, які мають спорядити козаків у похід, а деякі і йти з ними, заклопоталися провіантом, кіньми, саньми, зброєю. В Чернігові та Глухові поспішали з весіллям. Власне, весілля мали справляти в Лубнах, у Марковичів, одначе весільний поїзд Глухів обминути не міг. І що таке вінчання в Лубнах, а що в гетьманській столиці, в соборній церкві, з гарматною стрільбою та феєрверками! Для мене ж важило лише те, що і я їхав у тому поїзді. А ще більше, що Уляся зустріла мене з неприхованою радістю й сказала, не криючись, що чекала на мене. «Я так на тебе чекала, так чекала!» В грудях мені спалахнула пожежа, чомусь стало важко дихати, й котився, котився по моїх жилах вогонь, й не було того, чого не звершив би в ту мить... Я сказав Улясі, що йду у Ладозький похід, вона злякалася й почала просити, аби в той похід не йшов. Але я відказав, що така воля мого батька і йти маю з ним, у його партії.

– Ти ж там загинеш, такий... такий... – і не доказала, одвернулася й витерла кулачком очі.

– Пробач мені, Улясю, – сказав тихо. – Не гідний я тебе. Біля тебе такі парубки... козаки... звияжці. А я...

Уляся враз стрепенулася, зблиснула очима, тупнула чобітком, аж схопилася луна.

– Та на дідька вони поздавалися ті звияжці, ті хвальки... Мені потрібен ти... отакий дурний... і хороший.

А я сидів і не знав, радіти мені чи сердитися, й не знав, за віщо вона мене покохала, такого книжного та тихого, бо ж не знав, за віщо взагалі дівчата кохають хлопців.

Ми освідчилися одне одному в коханні, нас підштовхнуло до того чуже весілля, його шал, його безум, його вир, на нас там ніхто не звертав уваги, і ми були на велелюдді на самоті. І я трохи показав себе на тому весіллі, бо, коли потомилися музики, зіграв по черзі на скрипці, на цимбалах і на бубоні шість козачків, а потім ще й на кобзі. Ми бігали по саду, по покоях, ми мовби подуріли від веселощів і печалі, яка стояла близько-близько, за порогом, але ми жодного разу не поцілувалися, та я й не прагнув того, бо, мабуть, було б забагато для щастя.

Прикохані долею, ми рідко помічаємо нещастя інших. Щоправда, то були не нещастя, але дві перчини пригрічили Оленчине та Яковове весілля. Перша та, що гетьманові нездужалося, й він ледве дочекався, поки попи повінчають Якова та Оленку, від'їхав у кареті додому. Від соборної церкви до гетьманського дому подати рукою, вся весільна челядь йшла пішки. І

сталася нам пригода, яка налякала всю білу й чорну челядь, потім дехто вгадував у ній лихе провіщення молодим. У місто, прочувши про весілля, прибуло чимало всілякого люду, а також купців, а за ними, як то завжди ведеться, старців, музик, циганів. Цигани, ті особливо нахабні, перепиняють людям дорогу, хапають за поли, ходять поперед вихилясом. Одна така ватага заступила нам вихід з вулиці на площу, цигани били в бубни, дудили в дудки й тягли за собою велетенського ведмеда, який ревів і опирався й не хотів танцювати. Невідомо, що зробили йому цигани, кажуть, у таких випадках вони хлюпають йому під хвіст скаженої, може, хлюпнули більше, ніж треба, ведмідь раптом заревів так, що всім позакладало вуха, метнувся вбік і вирвав ретязь з рук низенького міцного цигана, той упав, ведмідь переступив через нього, звівся на задні лапи й пішов на нас. Заверещали жінки та дівчата, і всі ми подалися назад, але й втікати було нікуди – ззаду напирал натовп, який випливав з церкви. Розгубилися всі, тільки Полуботок не відступив, дістав з піхов шаблю й виставив її перед себе. Ведмідь з ревінням наближався, а Полуботок стояв незворушно – великий, спокійний, – шаблею не замахувався, а тримав її вістрям наперед. Шабля була велика, широка, майже пряма. Ще мить, і проллється кров. Звіра чи людини. І раптом звір зупинився, нагнув голову, – здавалося, він нюхав шаблю, ревнув ще двічі й опустився на передні лапи. Тепер він дивився знизу вгору, його маленькі червонясті очі горіли жаринами. З розтуленої пащеки капала слина. Але вперед він не йшов, здавалося, ведмідь просто здивований. І в цю мить налетіли цигани, двоє вхопили за ретязь, ще двоє почали хлюпати чимось ведмедеві на голову. Він крутив нею, і не зрозуміти, зле йому було чи приємно, не виривався. Цигани забили в бубни й потягли його за собою.

Друга прикрість також йшла від гетьмана. Ми мали від'їхати з Глухова в понеділок, а гетьман наполягав, щоб залишилися до середи. На той день він скликав усіх полковників і збирався зачитати їм царську грамоту, всі полковники повинні були розписатися, що чули її й виконають усі царські веління. В грамоті йшлося про постій нових гусарських полків по Україні, про збирання на них запасів та коней з ратуш й найсуворішим чином заборонялося козакам гетьманщини мати будь-які стосунки з запорожцями, котрі отаборилися біля Бендер, не давати туди ні порохового, ні хлібного перевозів й перехоплювати всіх людей, котрі йдуть у той бік або вертаються звідти. Гетьману клалося в провину, що колишній генеральний писар Григорій Шаргородський повернувся з Бендер від Орлика, якого втекли запорожці обрали після смерті Мазепи своїм гетьманом, і що він тепер сидить в Городищі урядником, і деякі інші мазепинці вертаються й проживають тихо по селах та містечках. Гетьман вельми налякався, казав, що нічого не знає про Шаргородського та всіх інших мазепинців, відписав цареві, що сповнить усі його веління, і відіслав листа запорозького, написаного у відповідь на гетьманів, і листи-універсали. Той запорозький лист мав розвіяти всі цареві сумніви. Запорожці писали: «Вельможний мосце-пане Скоропадський, гетьмане московський. Універсал ваш увещательний підписом руки вашої і двома печатями, єдиною військовою, а другою московською, утверджений получили і, по звичаю, на раді вслух всім вичитали, нічого нового та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть московська ізображена, ответствуем: а во-первых, удивляемся, іж ваша милость не встидається титулуватися війська Запорозького обох боків Дніпра гетьманом, коли ж ми вашей милости аж сами собою, ані через послів наших, ані через письмо войсковое на той уряд не обрітали, на який ваша милость возведені zostались під мушкетами московськими внутрі міста Глухова».

Полуботок знав про царську грамоту, гетьман ще раніше прочитав йому, а про що вони говорили по тому – невідомо, полковник вийшов з гетьманської світлиці хмарний і одразу наказав кульбачити коні. Полуботок під царською грамотою свій підпис поставити відмовився, й не підписалися всі інші полковники, окрім гадяцького, прилуцького, полтавського та лубенського.

Через той поспіх не зміг я як слід попрощатися з Улясею, забіг на кілька хвилин, і вона розгубилася також, бо ж збиралася подарувати мені освяченого хрестика на дорогу, який би

оберігав мене від усіляких напастей. Віддала його домашньому священику, аби окропив водою з Афона, а той не встиг хрестика повернути. І тоді вона вхопила шматочок червоної весільної стрічки, котрий подарувала їй Оленка, й дала мені. Обпекла мої уста поцілунком (в сінях уже заскрипіли двері), і я побіг на вулицю.

Улянин дарунок я пришив до натільної сторони сорочки, навпроти серця, й пройшов з ним до далекого Валдаю та назад.

Всю осінь і половину зими тривали приготування до походу. Заготовляли провіант та овес, шили кожухи, кували коні та заливали салом копита, аби не тріскались на морозі, лагодили сани. Вирушили третього лютого, щоб пройти по замерзлих ріках і добутися навесну, на початок робіт. Йшли трьома партіями по кілька тисяч козаків, не рахуючи підпомічників та кашоварів. Першу партію вів Павло Полуботок, либонь, по своїх літах міг би лишитися вдома, одначе вважав, що мусить розділити з козаками все лихо, а також, що дасть ліпший порядок війську, краще вбереже козаків, ніж хтось інший. Другу партію вів мій батько, генеральний хорунжий Іван Сулима, третю – лубенський полковник Андрій Маркович. Я випросився в батька й першу половину дороги йшов з Полуботком, а далі – з батьком.

Недарма кажуть, що лихо ходить у парі зі щастям – випала Якову щаслива картка, заступив батька на полковницькому уряді. Щоправда, лубенська старшина довго ремствувала, не хотіла ставати під руку парубійка, в якого і вус ледве засіявся, навіть написала Скоропадському скаргу на «новохрещеного жида», як поза очі називали пана Андрія. Одначе Скоропадському затулила долонею рота Анастасія Марківна, а старшині показав волохатого кулака Андрій Маркович. Вона вмовкла. Пан Андрій і на жида не схожий, все в походах та походах, шаблею заслужив повагу й владарював також при допомозі кия та міцного слова. І господарював не згірш за будь-якого кривного хлібороба: воли в нього, як гори, коні гладкі, доброї породи, земля родюча, доглянута.

* * *

Партії йшли на відстані в кілька верст одна від одної, полковники зносились між собою гінцями. Нічого пекельнішого за той похід не пам'ятаю в своєму житті. Морози стояли тріскучі, сніги глибокі, доріг не було, бралися в снігах навпрошки, тримаючи напрямку на великі міста. Другій, третій партії було трохи легше... А нам...

Кількоро козаків гнали попереду дві пари волів у ярмах (коні по таких снігах пройти не годні), воли мовби пливли, часом з заметів виглядали тільки кінчики крутих рогів, далі – воли з саньми впорожні, за ними – воли з саньми вівпорожні – так пробивали дорогу. А вже за ними увесь воловий і кінний обоз – везли провіант собі та харч худобі, барила з оковитою, реманент до копальних робіт, намети й всіляке інше начиння. Найдужче пильнували за барилами – горілкою зігрівалися, розтирали приморожені руки та ноги, лікувалися. Її везли в глабчастих саннях, і полковник особисто розливав куфи в носатки – по кількості козаків. Один козак вкрав дві куфи горілки, за той злочин його прикували за руку до перших саней, і він брів у снігах.

Проте й сам полковник здебільшого також ішов за першими саньми, тримаючись за рожен. Губи йому потріскалися, обличчя стемніло, лущилося, чорні, з крутим зломом брови поруділи, вигострилися й стали як ножі.

Спали просто на снігу. Литвинські села траплялися рідко, були вони маленькі, по десять-п'ятнадцять хат, навіть старшина не вся втовплювалася туди. В тих нужденних селах не можна було купити нічого; овес, сіно коштували неймовірно дорого. А наш фураж, наш провіант танули, як віск на вогні. І вже козаки збували за безцінь зброю, одяг, аби прохарчувати решту коней, які худнули й гинули. Наша путь була встелена чорними могилками, котрі одразу при-сипав сніг, та кінським трупом. Зграї вовків ішли за нами, й вночі довкола табору стояло виття, від якого холонула в жилах кров. Не дай, Боже, відбитися від валки на кілька верст – розне-

суть, розшматують, по тому знаходили тільки підкови та срібні, в інеї, шаблі. А довкола біла пустка, ліси та болота, де очерет на десятки верст, міради схожих на запорозькі чуби мітелок метляються під вітром, і течуть поміж верболозів білі снігові змії. На одному такому болоті одразу троє саней пішли під лід у опар. Козаки почали роз'їжджатися вбоки, й провалилося ще двоє саней.

Ми йшли і йшли вперед, немов приречені на загибель, і кров замерзала в наших жилах, і замерзала думка, й навіть гнів і той пришерхав – бо ж на кого пролити його! На полковника Єропкіна, приставленого до нас від глухівського міністра-резидента Протасьєва? Так полковник і сам найдовався, як і ми. І їв той самий куліш. Щоправда, одного разу Єропкін підняв палицю на козака, який підпихав під гору полковникові сани, й саме нагодився Полуботок, однією рукою стиснув Єропкіна за руку, другою вирвав палицю й кинув її в кущі.

Ми йшли і йшли вперед, немов приречені на загибель

Вони довго стояли один проти одного, Єропкін у кошлатій білій шапці, Полуботок у татарському башликові, облямованому щетиною інею, й врешті шапка попливла до саней, а башлик вперед по дорозі.

Не знаю, як я витримав той похід – не вмер від виснаги, не замерз, не провалився під лід. Бо хоч Полуботок опікувався мною, і вшухкали мене в вовчі кожухи, і було припоручено наглядати за мною одному козакові, однаке тяготи були неймовірні. Більшу частину путі я лежав на санях, вкритий кожухами, бо чиряки обсипали моє тіло й приморозив пальці на лівій нозі. І все ж, либонь, дужче за кожухи гріла мене й охороняла Улясина любов, подарована нею пришта до натільної сторони сорочки червона весільна стрічка. Кожного разу, перед тим як заснути, я обмацував її пальцями. І тоді бачив Улясю такою, як на весіллі. В чорному строї, з червоною стрічкою довкола голови, з червоною шовковою хусткою на шії – ці два кольори надзвичайно пасували їй, робили схожою на заморську царицю; була горда й неприступна для всіх, і така доступна мені. Боже, було це чи не було? Буде ще чи не буде? Буде, якщо витримаю цей похід!

З маленьких радощів пам'ятаю такі: стали у відлигу біля вузьенької річечки, й хтось з козаків невідь-яким побитом дознав, що в річечці багато риби й вона гуляє на відлигу. Козаки прорубали лід, сплели з мерзлої лози запруду й поставили її в річку, й пробрили кілька дірок та погнали до ополонки дерев'яними хохлями рибу, й пливла вона, як плав, її вичерпували нече-

ликими підсаками просто на сніг, риба ворушилася, а далі завмирала. Риба – дрібна, особливо багато було в'юнів, гори їх чорніли на снігу.

Радощі – маленькі, а лиха величезні. Дедалі дужче притискав козаків голод, уже дехто вдавався й до грабунків по селах, які вряди-годи траплялися нам. Грабіжників карали, двох розстріляли, закопали в розбиту ломами землю на горбочку під берізками.

Відбивали також налоги розбійників, вони тоді ходили ватагами й навіть військовими строями, й доводилося виставляти велику варту. Всю ніч козаки перегукувалися гаслами, й часто доводилося міняти ті гасла. Нашим гаслом було «Марія», а відгук: «Чернігів», а на всі тимчасові обирали назви полкових міст та містечок.

Отак добилися до Валдаю й торували путь через ліси до Ладоги, до того проклятого каналу, по якому цар хотів пустити кораблі в Неву. Таких лісів, як ті, що через них ми йшли, я не бачив більше ніколи. І в нас на Чернігівщині є бори, є пущі, але не такі... Там ялини, неначе велетенські шатрища, й берези височенні, зі стемнілою корою, й сосни, й лежать вони в безладді на землі, як п'яні велети, й скрізь приладі темні, болота та річки – нетрі, крізь які не продертися. Десь під снігами спить доріжка, протоптана влітку від села до села, тепер її не відшукати. Можна вгадати, що йде вона по долині, там низка галявин і щось подібне до гребельки. І знову темний, похмурий ліс, довга вузька долина, над якою на горбі черідка убогих темних хаток та хлівців. А далі пуща, пуща без кінця без краю. І скоїлося в тій пущі лихо страшенне – почав помирати мій батько, хорунжий генеральний Іван Сулима. На той час я був при ньому, батькові здалося, що Полуботок знову надто заніжує мене («кутає в кожуха»), й зажадав, аби мене доправили в його партію. Батько занедужав зненацька, просто на переході, відчув ломоту в усьому тілі й біль у грудях, його поклали на сани, вкрили кожухами й почали мерщій шукати якогось захищеного місця. Знайшли в лісі порожню літню хижу біля смолокурні, натопили глиняну грубку й поклали хорунжого на дощатий поміст. А йому вже боліла й голова, й увесь він пашів жаром. Послали гінців за лікарем – він був тільки один, у Полуботковій команді. Але вночі прокотився буран, замети зводилися, як гори, й куріли по гостряках білою порошею, дві дзигареві години гінці били кіньми дорогу, борсалися й вернулися знесилені. Послали нових гінців на свіжих конях з цидулою до Полуботка, мною підписаною, а тим часом вітець Симеон Грем'ячевський при допомозі писаря Павла Черняхівського та осавула Куця лікували Судиму. Дали попити потовченого зі здоров часнику в розведеній водою горілці, натирали тіло генерального хорунжого воском та живицею, а він кволо постогнував і дихав важко, з хрипом. Я постояв трохи в хижі й вийшов, бо ж не знав, чим можу допомогти, й бачив, що тільки заважаю. Страшно мені було дивитися, як помирає батько, і страх той був то більшим, що почував мовби якусь провину перед ним, хоч і не відав достеменно, чим завинив, що батько завжди був зі мною такий суворий, такий далекий від мене і нещадимий. Щоправда, нещадимим і суворим він був до всіх. Ні, таки відав, проганяв ту думку, а вона з'являлася знову й знову, переслідувала мене скрізь і всюди. Ну що б, здавалося, в тому... Адже знав уже про світ чимало, бодай із книг, навіть у Біблії читав про це, але прогнати те видиво не міг. Мовби й простив, і забув, а воно стриміло, як лісовий кліщ, що впився в тім'я.

* * *

Мати вже тоді почала хворіти, і я приїхав провідати її й просто від її постелі пішов до хліва й побачив, як батько, розпашілий, без шапки, розкучманий, тягнув у засторонок молоду челядницю. Я зрозумів усе, вибіг з хліва й того ж дня, намагаючись не трапити батькові на очі, виїхав до Києва. Ну що б здавалося... Коли те було! На світі є більші зради та кривди... А я не міг пробачити батькові цю. Іноді починав думати, що, може, це діймає мене якась хвороба, якийсь безум, що це видиво – вже й не видиво, а спомин про нього – вчепилося до мене. І навіть тут я не міг забути ту кривду. Вже й не в докір, а якось так...

Мені хотілося плакати, хотілося завити по-вовчому, але я не плакав, а, згорбившись, стояв під ялиною. Кажуть, у мене батьків ніс і батькові очі... Тільки вдача не батькова.

Хоч метелиця вщухла, але вітер не вгавав, над хижею гуділи сосни й зрідка голосно погупували по покрівлі збиті вітром шишки. Вся старшина стовпилася біля хижі, стояли в киреях, насунутих на чола кобках, схожі на дивовижних німих птахів. Гінці не верталися, а Судимі ставало все гірше, я знову зайшов і вийшов, і, схожі на заляклі сови, старшини посунули до мене:

– Йому легше?

– Гірше. – Я спробував розстібнути дерев'яну застібку на кожусі біля горла, не розстібнув, одірвав. Вороньківський сотник Василь Берла пошепотівся із значковими Яковом Михайловським та Андрієм Грабовецьким, і Берла прочинив до хижі дощані двері та покликав Грем'ячевського. Той вийшов, витираючи з чола піт – у хижі було жарко.

– Батюшко, тут вельми делікатна справа, – мовив Грабовецький. – У пана генерального хорунжого нинішня жона – друга, перша померла, ви це знаєте, ото ж – діти від обох. Скажіть пану хорунжому генеральному, нехай складе духовну про своє добро, а то Іван не отримає нічого. Нова малжонка вимогла в нього заповіт на себе... Вони тримають це в таємниці, але я знаю. Пункти Статусу потрактовують права не в Іванову користь...

– Мені не належить думати про мирське. Скажи сам.

Грабовецький всунувся до хижі й потягнув за полу мене, він сів у ногах хворого. Вдивлявся в обличчя генерального хорунжого, немов хотів прочитати його долю. Прочитував. Обличчя було наче з воску. Мене взяв страх. Чужа чужина, дрімучий ліс, і хворий батько, який чомусь одводив від мене погляд.

– Слухай, пане Іване, – мовив. – Усі ходимо під Богом. Може, видужаєш ти, а може, й ні. Знаєш сам, які плутані твої справи статкові. Склади тестамент, Павло Черняхівський його на папір спише.

– Що ви мене у гроб вганяєте. Я не збираюся помирати, – відказав батько й повів на мене червоними очима.

– Дай Боже, – мовив Грабовецький і вийшов. Я вийшов слідом за ним. Зразу приступили Берла та Михайловський.

– Ну що?

Вітер змів з губів значкового слова, але обоє зрозуміли – генеральний хорунжий відмовився писати тестамент.

– А яка твоя думка про його житейську стежу?

– Не доживе до вечора.

– То зроби ласку, сходи ще раз.

Грабовецький переступив з ноги на ногу, сніг закрипів під велетенськими чоботиськами – у них устілки й по дві вовняні онучі. Мимохить поклав руку на руків'я шаблі й відсмикнув – пронизало холодним вогнем. Для чогось одягнув заячі рукавиці й знову зняв, кашлянув і врешті зайшов до хижі. Вітер з ляскотом причинив за ним дощані двері.

– Що, що ще? – прохрипів хворий. – Лікас скоро буде?

– Коли буде – не знаю. Хлопці поїхали. А Йван і всі козаки духовної просять.

Обличчя хворого пересмикнулося, він повернувся обличчям до темної стіни. Розсердився. Одначе по хвилі мовив:

– У мене друга малжонка, я з нею сплотив діти, вони ще малі, вона мати, знатиме, як розпорядитися добром...

– Для своїх дітей...

– Іван своє візьме. Нехай допинається шаблею... А не зуміє – хрестом.

– Не візьме... Вже були такі причинки.

– Та що ти мене на той світ спроваджуєш! Душу з живого виймаєш... Підпишу – помру... Вість така мені.

Грабовецький вийшов і нарікав на старшин, що через них привів у гнів хорунжого.

– Йди ще ти, – звернувся до мене Берла. – Зайди сам. Без нікого. Стань на коліна й попроси.

– Не піду, – відказав я. – Не треба мені того добра.

– Дурний ти, – сказав Михайловський.

– Може, й таке, але не піду, – потвердив рішуче.

– Старцем лишишся. Бо й добро батькове не вельми велике.

Я це знав. Сулими втратили все за Мазепи, як і Полуботки. Тільки Полуботки вивернулися, вибилися знову в маєтні люди, батько ж піднімався важко, статкувати не вмів, та й не велося йому, двічі від моровиці пропадала худоба, двічі горів. Хорунжим генеральним він зовсім недавно, й уряд той не статковий, уряд – на всіляких посилках, в ньому тільки назва поважна – «генеральний». Але й це мене тоді мало обходило, був приголомшений і пригнічений, молився в мислях Богу й не подумав, що для того, щоб одружитися, потрібен статок, вітціщина... Про те не подумав. Хоч потім, вже вдома, попри мою волю, зривалися такі мислі...

Надвечір хорунжий почав згасати. Отець Симеон Грем'ячевський відпустив йому гріхи, причастив.

Генеральний хорунжий склепив повіки.

Гінці вернулися без лікаря, він сам застудився в дорозі, його лишили в якомусь селі. Та й не потрібний він уже був. І стояли зморені, в задубілих, неначе залізних, киреях гінці, й стояли, схожі на сичів, старшини, й гули, віщо гули високі сосни, вітер скидав з віття сніг, і він падав пластами. Гнулися під сніговою вагою віти, ялини немов поприсідали, поопускали нижнє віття на замети. Розгубилася старшина. Розгубилася вперше за всю дорогу: що робити, що діяти? Лежить мертвий їхній проводир, стоїть, немов закам'янілий, його син. Кому передати пернач, кому далі вести військо, зморене й приголомшене смертю ватага, й що робити з тілом померлого. Закопати в сніг біля хижі, везти з собою? Куди й навіщо? Хтось пораяв поховати просто в хижі, ту пораду не прийняли. І тоді порішили знову послати гінців до Полуботка.

Гінці поїхали й розповіли полковнику про смерті його швагера та про туск, який стоїть у війську. Полковник, котрий сидів у наметі, на сідлі, довго мовчав, відтак підвівся, вийшов надвір і якийсь час крокував туди-сюди поміж соснами. Відгорнув вилогу намету й сказав писарю:

– Візьми каламар та розморозь чорнило.

На вогнику, що горів посеред намета, писар розігрів каламар. Двоє пер були затемперовані, і він поклав їх на барило, яке стояло неподалік від вогню. Дим від березових дров ятрив горло та очі, і писар писав листа крізь сльози. Полковник промовляв спроквола: «Милий сестринче. З першого листа від твоєї мосці до мене писаного, а й од старшини полкової принесеного, почув я відомість невтішну про слабість здоров'я його милості пана хорунжого генерального, коханого мого пана швагера, любо не менш такому його милості випадку співчував моїм швагерським серцем, однак тепер з повторною звісткою довідуємось, що його милість Божими неухронними судбами своєму життю останнє прийняв пожежговане, сугубу мою мечаль слізним моїм оплакую серцем; оскільки в своєму листі вимагаєте собі наставлення, й насамперед як бути з тілом преставленого, чи тут похоронити, чи додому провадити, то відповім. Можна б і тут похоронити його милість за такою далекою дорогою, однак же в цім краї й імені його ніхто не згадає, а до того і її милість пані хорунжева генеральна з усім своїм домом неоплакане завжди печальна була б, через те, пане Берло, вели належну труну зробити, в яку тіло покласти, чимось онеє обікласти, щоб у труні ні трохи не гоїдалося, й, осмолівши округ тую труну, поставити її з тілом чи в палубі, якщо можна таку знайти, чи у возі якому, вкривши добре луб'ям для того, щоб бризки грязі на труну не падали, і, спорядивши так, відправ його милість

до господи при пану синові та при пану Грабовецькому, звелівши як значковим при тілі йти, так і курінцям усім його милості, й музиці військовій, тільки довбиша залиш при команді, оскільки він тут потрібний на коні іноді на побудку вдарити на котлах. А коли тіло запроваджено буде в нашу вітчизну, то на похорони його в пана Бурляя можна буде взяти котли. Панові осавулові полковому для безпечнішого з тілом переходу придай з полку хоча б кашоварів з належною зброєю чоловік десять, об чім і я його прошу. Запаси кормові й питні можеш усі тут продати, якщо буде більш-менш заплачено, залиш тільки те, з чим можна до господи дійти, радив би й воли тут же в Торжку продати, оскільки, годуючи їх, велика втрата в грошах буде. З грошей усіх, скільки тут у його милості залишилося в червоних золотих, талярах битих, як і в дрібних, на похід відрахуй золотих триста, срібла, рондів, шабель, сукон, коней і інших речей, що знайдеться, запроси до себе панотця і всю старшину полкову, все те при всіх зареєструй, і сам на тім реєстрі руку приклади, так і піп і вся старшина полкова нехай розпишуться, і один реєстр вручи пану Грабовецькому і значковим, наказавши його цілим у дім його милості привезти, а другий пришли мені. Тільки, коли будеш везти додому тіло, вели його везти битим шляхом на Москву, на Калугу і далі містами на Україну, а то для того, що цей тракт, яким сюди йшли, особливо важкий для переходу за водами, надто під час розливу. Лист подорожній, від себе писаний, посилаю, з яким відправиш тіло, сам маєш з командою своєю при полку дальший путь до означеного місця за мною продовжувати. Залишаюся всього добра зичливий, його царської величності війська Запорозького полковник чернігівський Павло Полуботок. З Валдаю. Квітня 2, року 1721».

Поки писар грів біля вогню покляклі пальці, полковник власноручно написав подорожного листа. Був він безконечно засмучений, однак спокійний, мовби налитий якоюсь важкою силою. А сили йому було потрібно багато, на довгу путь, тяжке найдування на каналі та на путь зворотну. Полковник покликав свого підпомічного козака й сказав:

– Збирай, Грицьку, скарби свої, поїдеш і ти з Сулимами, живим та мертвим. Хорунжого потрібно довести до рідної землі. Нехай мати поплаче, нехай жінка поплаче, нехай Україна заплаче. Вдома передаси уклін усім моїм і віддаси оцю цидулу. – З тим дістав з-за опущки рукава ще одного листа. – І пильнуй за меншим Сулимою. Отрок він тендітний, до стуж і тяжкостей незвичний. Приїду – даси одвіт.

Переяславці вчинили, як раєв Полуботок. Домовину витесали з двох половинок велетенської сосни, вирубавши середину сокирами, туди поклали мертвого генерального хорунжого, обіклавши його стружками, смолою із смолокурні осмолили домовину, ще й обв'язали сосною та ялиною корою, і з тим вантажем попрямували ми на Москву. То був найважчий відтинок шляху, ми ледве встигли подолати його до скресання рік. У Москві поміняли сани на вози й рушили далі, через моря багнюки, через великі та малі ріки – бродами та на плотях, й прибули на Вкраїну, коли вже цвіли вишні. Вони й обсіпали цвітом чорну страшну домовину, і так, у цвіту, її привезли ми до нашого дому.

Як я їхав, що думав при батьковій домовині, оповісти не годний. Ще й тому, що понад велике горе, понад несосвітене лихо жодного дня, жодної години не забував, що на мене чекає кохана дівчина, а отже – щастя. Це – при домовині!

Як в'їхали у двір, моя мачуха заломила руки та заголосила на весь Глухів, хотіла впасти на домовину, але вона була надто брудна, подекуди й смола попідтавала під весняним сонцем, – не впала. Впала вже в хаті, коли домовину заслали рушниками, й приголошувала, й щоразу підводила заплакане обличчя та, дивлячись на мене, примовляла:

– Чом же ти його не вберіг! Та чом же ти його не вберіг!.. Сам вернувся живий, а батька привіз мертвого.

Мабуть, саме те приголошування найдужче струснуло мене, й заколотилось в мене все всередині, й облило мене всього гарячою кип'ячкою, і я впав на підлогу. А може, це була кара

від батька, він тягнув мене за собою, бо й хвороба моя була нестерпно, як у нього, й підвівся з ліжка аж восени, марний та виснажений.

Полк вернувся на початку осені наступного року. Не вернувся кожен третій, услали кістками канал царський, аби міцніше тримався, аби кораблі везли цареві нових рекрутів, сукна та меди, мідь на гармати і всілякі припаси на нові війни. І плакали по Україні вдови, й плакали малі діти, і втирали скупі сльози досугі, обкручені в багатьох битвах діди.

* * *

Вставши, я одразу пішов до церкви, хоч і не сподівався, що вона одчинена о цій порі. Однак двері бічного притвору справді ще були не замкнені, церква була порожня, у ній походжав тільки високий довгов'язий хлопець – свічкогас, гасив свічі. Він уже погасив майже всі, лишилось з півдесятка перед іконою Спасителя, і я вклякнув на коліна. Здивований хлопець опустив свічкогасну палицю, одступив убік, і я довго стояв навколішки, молився гаряче, всією душею. Я молився, що Бог вберіг мене від смерті та всіх напастей, молився за пана Полуботка, аби він вернувся живим та здоровим, молився за козаків – молився за добрих людей, моїх побратимів у далекій дорозі, і, коли погасла остання свічка, – і добре, що вона погасла, бо про таке молитися встид, – помолився за нашу з Уляною любов. За мою і за її – велику, жертовну.

Бо, як лежав я у комірчині й то поринав у гарячу, маревну безвість, то виринав з неї на якийсь час, одного разу, знаходячись при пам'яті, почув у снігах якусь метушню, тупотіння, а тоді рвучко розчинилися двері й на порозі стала... Уляся. В червоній кресетці, червоному жупані і чорній спідниці. Я подумав, що знову марю, й прошепотів:

– Улясю!

– Це я, Іване, – сказала Уляся.

Тицялася по комірчині мачуха, полою запаски витирала триногого, поточеного шашелем ослінчика, собою, своїм дорідним тілом прикривала другого ослінчика з холодною учорашньою кулешею та окрайцем черствого хліба, але Уляся не помічала того. Ступила до мене й мовила голосно та твердо:

– Я прийшла, Іване, щоб ти не вмер. І ти не вмереш. Ти одужаєш, і ми одружимося з тобою. Я заприсягаюся в цьому. Ти мужній і сильний...

– Улясю, я не мужній... Ти вигадала мене такого, – прошепотів я...

– Не вигадала... Ти мужній серцем... І добрий, і справедливий та ніжний. І я люблю тебе такого і нікому тебе не віддам, навіть Богові.

Я злякався.

– Не говори так...

– Говорила й говоритиму. Ні Богові, ні людям.

Аж тоді обвела поглядом моє нужденне, убоге мешкання, знищувальним поглядом черкнула по мачусі, котра зіпала розтуленим ротом.

– Я пришлю лікаря... І принесу чисту постіль...

Постіль вона не принесла, але то було й не потрібно, далі мачуха клопоталася мною дужче, ніж рідними дітьми, – Улясю не пустила до мене Анастасія Марківна, бо то зовсім негоже дівці ходити до парубка, нехай і хворого, можна накликати поговор.

Уляся відповіла, що то не просто парубок, а її наречений, вона заручиться зі мною по моєму одужанню. Анастасія Марківна не заперечувала їй, а вже по моєму одужанні мала з Улясею ще одну розмову, попросила дочку зачекати, поклавшись на Бога, й таким чином все означиться та уладнається, і, як покаже Боже провидіння, так і буде. Про це розповіла мені Оленка, котра кілька разів навідувала мене.

...І ось я стою на гетьманському подвір'ї у новій сутності: не просто парубок, а парубок, чий мислі та наміри щодо їхньої дочки відомі батькам. Ноги не тримають мене, я весь

дрібно тремчу, чи то після хвороби, чи то від хвилювання, я ладен дременути на вулицю, але те неможливо: від гетьманші був знак, веління, передане челядницею, аби завітав до них у неділю пополудні.

Та сама челядниця провела мене поміж рясними півоніями та лаплагами по викладеній з цегли стежечці до хати гетьманші, і я негнучкими ногами переступив хатній поріг. У невеликій світличці під образами, завішаними дорогими намітками, обшитими перлами, сиділи гетьман з гетьманшею. Я вклонився, притулювся спиною до одвірка, але гетьманша вказала рукою на ослінець, що стояв перед столом. Розмову вела Анастасія Марківна – жінка років сорока п'яти, набагато молодша за чоловіка, гарна на вроду, яка ще не обсипалася до кінця (Уляна схожа на неї), гоноровита і владна. Гетьман тільки покинував головою. Гетьман – вдачі плохой, лагідної, полохливої, та й було чого полохатися: на його пам'яті одна віхола замела слід від саней, що повезли до Сибіру гетьмана Многогрішного, друга – за саннями не менш вірного й догідливого цареві Самойловича, а третя вимела з України разом з Мазепою піввійська козацького. Гетьман по всіх, навіть дрібних справах радився з царем, з Сенатом, намагався нікого не покривдити, всіх ускажників одсилав до генерального судді або писаря, коли ж таки доводилось мовити своє вирішальне слово, послуговувався думкою Анастасії Марківни. Волів жити тихо, не любив будь-яких клопотів, любив посидіти в садочку за кухлем з пивом або узваром, погомоніти з святими вітцями, послухати оповіді мандрівного ченця про далекі краї, про Афон, про дива та чудернацці світу.

Анастасія Марківна розпитувала мене про покійницю матір та про покійного вітця, про наші маєтності, про Ладозький похід. Гетьман же втрутився тільки раз, запитавши, що я думаю про чуда світу. Я відказав, що вірю в чуда світу, ось одне з них – лишився живий, – і що всі вони з Божого помислу, однаке в світі багато темного, незрозумілого, хоч світло розуму таки має вливатися в світло віри, але ми воліємо докопуватися до всіх таємниць, що часом гріх, і я заплутаний в тому гріху, бо ж іноді намагаються проникнути думкою за Божі заповіді, ми всі відходимо від тих заповідей все далі й далі, підправляємо світ за власними недоскональностями, а жити треба сумирно й тихо, адже все від Бога і в його волі. Бачив: моя відповідь сподобалася гетьманові, а гетьманша округлила в подиві чорні, смоляні брови й розглядала мене самого, неначе якесь чудо. А я й справді був чудом: лобатий, вухатий, марний, у батьковому жупані, котрий завеликий на мене і висів на моїх плечах, неначе на кілку. Що вона думала про мене, відгадати було неважко: оце така потороча стане чоловіком моєї дочки? Гай-гай!

Я вловив той її погляд і відгадав його, й несподівано для себе сказав:

– Я зараз виморений і втомлений... І розум мій утомлений. Я не вмю ширмувати на шаблях, але прочитав багато книжок і знаю про світ більше, ніж декотрі інші. На шаблях ширмувати я навчуся, але по білих аркушах часом можна пройти далі, ніж проїхати по найкращій дорозі на коневі.

Гетьманша здивувалася й зглянулася з гетьманом. Гетьман усміхнувся і сказав:

– Достойна відповідь. Отож походи трохи по аркушах... Позаглядай у каламар і в наділки Полуботкової шаблі. Його наука – золота. На початку зими я їду до Москви. Зі мною іде пан полковник чернігівський, він і тебе візьме. Подивись на світ, потрешся між розумними людьми. Може, я випрошу для початку тобі якийсь підходящий уряд. А як повернемося, тоді й тее... Заручини ж... – Гетьманша блимнула на нього очима, і він кашлянув у кулак. – Справимо тобі заручини. А ти – шануйся... Шануйся, кажу, – чомусь вирішив скінчити строгістю.

На тому відпустили, й ми з Улясею ходили по саду. Я не знав, про що говорити, чомусь соромився, Уляся поглядала на мене трохи глузливо, трохи підбадьорливо.

– Межи нас, Іване, таке, мовби я парубок, а ти дівка, – мовила.

Я погодився в думці. Сковував мене й погляд Анастасії Марківни, кілька разів вона підходила до палісадника, буцімто в якійсь справі.

– Півонії потоптано курми. Оришка не догледіла. Ось я її...

– Не треба, матінко...

– Така ти добра! Ось пожди, замаєш своє господарство, побачиш...

Над лісом за Есманню загуло, загуділо, здавалося, звідти приступає ворог. Далекі громи котились над Глуховом, в саду потемніло, вшух пташиний гамір.

– Пора йти, – сказала Анастасія Марківна, і я зрозумів, що йти не до господи, а мені додому.

Частина II

Криваві заручини

Полуботок потвердив у Чернігові, що по першому снігу виїжджаємо до Москви. Мене не радувала та мандрівка, адже знову я кілька місяців не бачитиму Улясі, навіть моя пристрасть до подорожей пригасла, радувало тільки те, що до північної столиці також ідуть Борзаківський та Рубець. Ці, хоч і не близькі мені люди, котрі полюбляли й потішитися наді мною, були мені не малою підпорою, радили на добре, витягували мене з моєї самотності, відволікали від думок, що я один на всьому світі й не здатен ні захистити себе, ні знайти собі місця. Хоч хто знає, чи хоч один з нас може з певністю сказати, що має своє місце в світі; тим, які так кажуть, тільки здається, що посіли своє місце, а доля в одну мить може потасувати всіх, неначе карти.

Ми виїжджали з Чернігова чотирма саньми по перших снігах, правували на Глухів, де мали злучитися з гетьманським обозом. Там перепочивали три дні, докупляли припасів, перековували коні. З Улясею ми посідали в світличці в присутності її прислужниці, й балачка наша увесь час перечіплялася через ту челядницю, окату та вухату, а потім Уляся вдяглася в жовтий кожушок з соболиною оторочкою, і ми пройшлися по зимовому садочку. Вона була сумна й надзвичайно гарна, така гарна, що мені хотілося плакати, й думав я про те, що не вартий її кохання, що доля прикохала мене й прилеліяла, й принесла найбільший, який дається людям, дарунок. Я запитав Улясю, що їй привезти з Москви, і вона кумедно наморщила лоба й сказала, щоб привіз щось таке... Ну, не дороге, але чого ніхто не привезе нікому й не додумається такого привезти.

...І ось вже виїжджають з гетьманського двору на підрізах сани, – на дверцятах – гетьманські знаки: булава і бунчук, біля саней топчуться візники в киреях і синіх жупанах, і заклопотано походжає вповдовж обозу господар двору рейментського – сиріч управитель, а сам гетьман у оксамитовій киреї стоїть на ганкові своєї хати, мружиться проти скупого зимового сонця, а з усіх кінців міста їдуть і їдуть інші залубні і сани, здебільшого прості, й шикуються за гетьманським обозом. Осторонь гарцює на застояних конях півсотня компанійців – гетьманська охорона. З-за гетьманового плеча виглядають гетьманша і Уляся. Уляся врешті випірнає з-під батькової руки і біжить за ворота, до мене. Гетьманський машталір Григорій Заєць ледве стримує ремінними віжками огирів, хвацько заломлена шапка аж падає йому з голови. Оточений білою челяддю, гетьман крокує до саней.

Обоз наш величенький – саней на тридцять – вирушив в седмицю митаря і фарисея саною дорогою на Сопач, Сальне, Севськ. Гетьман їхав у великих критих санях з слюдяними віконечками, всі решта – у санях відкритих, рожнових або глабцях. Окрім нашого полковника, їхало ще троє полковників – лубенський Андрій Маркович, гадяцький Михайло Милорадович, полтавський Іван Черняк, генеральний писар Семен Савич, генеральний бунчужний Яків Лизогуб, кілька бунчукових товаришів, а також канцеляристи – писарі та підписарі, осавули, челядь. Сніги впали невеликі, ріки промерзли глибоко – дорога не була важкою. Тільки об'їхали по ціліні двоє сіл, де лютувала віспа, коней міняли в Берілові та Калузі. Сімсот сорок дві верстви – дев'ять ямів – подолали за два тижні.

Звичайно, траплялися дрібні пригоди: поламалося кілька саней, схарапудилися коні, які везли сани з посудом, й понесли, і перекинули сани в яру, і увесь скляний посуд потрощився на друзки. Здебільшого ночували в поштових дворах, але траплялося ночувати і в корчмах єврейських, і в селах, де заставала ніч.

Під Москвою чекали два дні, доки піддячий посольського приказу привіз ярлик на в'їзд і прибула рота караульних драгунів з сурмачами, які й їхали поперед нас, і ще одна рота – піша – йшла позаду. Для гетьмана було вислано шестерик білих коней, впряжених у золочену

карету, а ще три карети, кожна з яких віз четверик карих, – для старшини генеральної. Товпи московитів стояли обіч дороги й дивилися на нас.

У Москві розташувалися на трьох дворах: князя Бориса Івановича Прозоровського, думного дяка Артамона Івановича, а також у дяка Тверитіна на Чудові й заплатили за квартирі медом у липівниках, воском, вичиненими шкурами, полотном та сукнами. Того ж дня від царя було прислано сержанта з барабаном та кілька солдатів – караул, за ними приїхали вітати гетьмана таємний радник Петро Андрійович Толстой і світліший князь Меншиков. По тому приїздили інші князі та графи, кожного з них приймали за чином.

По двох днях гетьман та старшина віддавали візит світлішому Меншикову, у його пала-тах в Німецькій слободі, а ще по одному дневі їх приймав у Кремлі цар. Одягали строї святкові, чіпляли зброю коштовну. Полуботок зодягнув рудо-жовтий, турецької парчі кунтуш, підперезався набірним, з камінням, поясом, на якому висіла шабля з золотим руків'ям. Скоропадський, у малиновому кунтуші з золотими гудзиками, піднявся на Красний ганок і через царські палати пройшов до Святоспаської церкви, старшина зайшла до церкви через інші врата – з площі; літургію правив архієпископ псковський Феофан Прокопович з синодальними попами, слухали літургію дві години.

Тоді увійшов до церкви цар... Прокопович, а за ним синодальні попи спустилися вниз, цілували цареві руки, гетьмана цар обійняв і поцілував у чоло.

Коли гетьман від'їздив, – рота взяла «на караул». Я того не бачив, так розповідали ті, хто був у церкві. Звісна річ, не брали мене й до Преображенського, куди старшина їздила в суботу на поклін до цариці Катерини Олексіївни.

Царя я вперше побачив наступного дня, у неділю вранці, він прислав бомбардира зі звісткою, що його величність зболить відвідати пана гетьмана увечері. Пополудні примчав шестериком цугом генерал граф Головкін, потім – граф Петро Толстой, а по якомусь часові – цар.

Високий, рукатий, довгоногий, рум'яний з морозу, вистрибнув з саней, застукотів чоботиськами по сходах, всі ми клякнули в сніг посеред двору, гетьман стояв без шапки, маленький і сумирний перед рвйним царем, котрий нагнувся й поцілував Скоропадського в голову.

У першій хаті Петра вітала гетьманша, він поцілував її, вона вклонилася з достойністю й усміхнулася цареві, що, либонь, сподобалося тому, бо засміявся; у другій хаті сів їсти. Майже одразу наїхали високі царські чини – генеральний прокурор Ягужинський, генерали Чернишов, Ушаков, двоє молодих Нарішкіних (Львовичі), також повсідалися за столом. За другим столом сиділи офіцери та блазні (я теж сидів за тим столом), за третім – бомбардири, денщики.

За другим і третім столом їли та пили мовчки, за першим розмовляли – про Київську Лавру, про Мазепу (ганили і виповідали всілякі його недосконалості та вади вдачі). Граф Апраксій допитувався, чи то правда, що Мазепа знав кілька мов, писав вірші й що його пісні співають на Україні й понині. Гетьман на перші двоє запитань відповів ствердно, а на третє – ухильно, мовляв, може, колись і співали, а тепер перестали. Цар повів диспут про Христа, мовляв, Христос був у всьому подібний нам, мав ті ж тілесні недуги, що маємо й ми, тільки не мав гріхів. Апраксій обережно заперечував йому. Всім нам – і ми про це потім довго гомоніли – вельми сподобалося, що цар отак просто мався за столом, розмовляв і сперечався, це нагадувало нам наші давнини, коли гетьмани й полковники не гребували простим людом, челяддю. Сподобалося й те, що цар запросив за стіл гетьманшу, а також дружину Савича, яка приїхала з нами до Москви. Цар випив кілька келихів угорського вина, і всі інші пили багато, потім нам сказали: цар вельми не любить, коли за столом хто-небудь п'є менше за нього. На прощання цар двічі обійняв гетьмана й поїхав. Уже з саней помахав рукою всім, хто стояв на ганку. Ми всі були вельми вдоволені й горді, що цар, князі та генерали складають таку високу честь нашому гетьману, нашим старшинам, а отже, й ми, грішні, і увесь наш люд український поважаний царем і може спокійно жити під таким надійним захистом.

Пригрічила ту радість розповідь хорунжого Величковського, який уночі приїхав з Вишнього Волочка, де наші козаки відбували каналні роботи. Він сказав, що з тих, хто пішов на Вишній Волочок, далєбі, лишилося трохи більше половини, всі інші померли від морозів, хвороб, тяжкої роботи та безкорм'я. Соромно признатися, але й ті чорні вісті не входили глибоко в мене.

Жар любові перефарбовував усе чорне в червоне та рожеве. Нині я знаю, що кохання – це мить і, здебільшого, омана душі, хоч в той же час воно найбільше, що послано людині небом, воно підносить нас під хмари й кидає вділ, і, вже пом'яті, з гулями та синцями, покірно прощуємо туди, куди призначено йти од народження – до свого останнього дня. Ми кохаємо інших, але любимо й себе в коханні (знаємо про те чи ні), й стаємо кращі, хоч і засліплені, й прагнемо краси та досконалості. Наші молоді мрії несуть нас в порожніх небесах, але ведуть і на справжні подвиги (хоч потім, коли втрачаємо їх, у душі лишаються рани, а ще далі – пуста). Наші мрії стинаються в двобої з суворим, сірим, неначе сукно, важким і глевким, як глина, життям, і золото облітає з них. І все нижче та нижче ми літаємо в снах та мріях. Усе убогішими стають самі мрії, вже вони не про подвиги в ім'я любові, а про мідний гріш і упруг землі, про теплу черинь та гарячу кулешу. Одначе все, що звершуємо за молодості, – в ім'я любові, все, на що зміг подвигнутися я, – подвигнувся задля неї.

По кількох днях я знову побачив царя, – ховали якогось генерала, ховали пишно; солдати роздавали на вулиці чорні фліореси для шапок, попереду саней з чорним балдахіном їхав на білому коні гробовий кавалер у латах, у пір'ї, грали гобойщики, тромбачі, йшло кілька рот солдат, і йшов за труною до самого цвинтару з непокритою головою цар. І то ще не диво, сказали нам, минулого місяця хоронили простого солдата, зустрів траурне шестя цар, зійшов з саней і також пройшов за труною з непокритою головою з півверстви. Все це розповідали нам челядники високих гостей, які приїздили до пана гетьмана або в гостину до яких їздили пан гетьман з старшиною. Одні гості від'їжджали, інші приїжджали, так що незабаром гетьману довелося послати в Глухів хорунжого Кузьму за додатковим припасом.

Нашу старшину скрізь зустрічали гостинно й пригощали щедро, а на Святки на замоскворецькій лузі було влаштовано на нашу честь обід для всього люду. Там стояли довгі-предовгі соснові столи, й смалили над жаром кабанів, биків, і горілка стояла у відрах та барилах, і стріляли гармати, й пускали феєрверки. Було збудовано театрум, і виступали на помості лицедії в машкарах. Щоправда, ті лицедійства мало хто бачив. По тому, як цар одбатував од покритого червоною матерією кабана шмат м'яса... всі кинулися до наїдків та напоїв, й люди повпивалися, а надто солдати (хто не хотів пити, того занурювали головою в бочку з горілкою, кілька чоловік похлинулося насмерть, решта, щоби минула їх чаша сія, воліли пити з величезних пугарів й одразу валилися з ніг), солдати зачали за своїм московським звичаєм бійку, й було поламано немало ребер та розтрито носів. Цар походжав веселий і під'юджував забіяк.

...Гостини та іменини, банкети та гулянки, веселі віншування та співи, вино рікою, і довгий час ніхто, принаймні з нас, малих чинами, не підозрював, що за всім тим, невидиме сторонньому окові, плине зовсім інше життя, що десь близько скипають гнів, страх, ярість і вже течуть притамовані сльози, а скоро потече й кров. Щоправда, ми вже знали, що вся ця розкіш і коні шестериками, срібні кухлі з угорським вином, блазні в позолочених ковпаках, пишні похорони, колони солдатів у заморських чоботях і капелюхах коштують дорого, хтось там не досипає ночей, їсть затірку з висівок і рано помирає; то той, то інший з нас приносив на постійний двір почуті десь у натовпі, в корчмі гіркі слова: «Як його Бог на царство поставив, так ми жодного світлого дня не бачили, селян розорив, мужиків забрав у солдати, посиротив нас і змусив лити сльози... Стрільців повішав, а німців накликав, їм платить, а з нас шкуру здирає, з церков дзвони знімає, всім бороди ріже, а сам день і ніч брагу хлище». Не тільки прості люди, чи, як писав цар, «подлії люди», нарікали на нього, а навіть бояри... Мені довелося чути на власні вуха, як двоє п'яних високих чинів розмовляли в сінях (візничий довго возився

з упряжжю, щось там у нього не ладналося): «Що це за государ? Сам бігає на службу й нас жене на неї, селян наших забрав, скрізь понаставляв німців або ж підлих людей, Меншикових усіляких. Скоріше б Він прибрав його до себе, а нам лишив отрока його».

У тім отрокові й була вся справа. Довкола нього й знімалася та чорна завія, яка потім замела стільки людей. Вона вже вихрила, гула й хурделила, як і справжня хуртовина, яка гуляла по довколишніх борах та лісах, і дерев'яна убога Москва пливла високими банями своїх ста п'ятдесяти церков у тій білій сніговій піні, як корабель у розбурханому морі, й одні тонули, борсалися в хвилях, інші їх топили.

Борсався, намагався втриматися у вутлому човнику царевич Олексій, двадцяти семи років, вдачею тихий, богобоязливий, схильний до життя келійного, книжного, недарма любив архієрейське, архімандритське облачення, церковні співи, бесіди зі святими отцями. Любив він богослужбові книги, а також книги світські, знав мови й не любив далеких мандрівок, в які постійно його посилав батько, фортифікацій, штурмів фортець, що в них також з батькової принуки мав брати участь, і лаятися грубою солдатською лайкою, і бити палицею за непослух солдатів та офіцерів, як то робив батько. Він таким і ріс – тихим, допитливим, слухняним, маминим сином, яка, себто матір, цариця Євдокія Федорівна, вже незабаром по одруженні спротивилася Петрові, й він нехтував нею. Заронила в душу Олексія жменьку зерен смиренності та замрії і його баба – мати-цариця Наталія Кирилівна, жінка старих звичаїв. Вони й доглядали малого, і чув він від обох скарги на німців, і не любив учителів своїх німецьких Мартина Шейгебауера та барона Генріха Гюйса, і чув нарікання на батька, його непутящість і те ж потурання німцям. Дружину свою Євдокію Петро незабаром запроторив у Суздальський Покровський монастир, де її силоміць постригли в черниці, й стала вона черницею Єленою, а сам одружився на ліфляндці Марті Скавронській, перехрестивши її в Катерину. Марта припала Петру до вподоби: тряслася з ним скрізь у похідному візку, пила горілку на рівні з чоловіками, одружувала блазнів, їздила з Петром на свинях по вулицях Пітербурха. Коли Петро скаженів, їй одній вдавалося якось його уговтати, клала на коліна Петрову голову, пестила, й він засинав. Хтозна, подобалося їй таке сороче, безпутне життя чи платила за тронний стілець. Хвороба приключилася цареві з переляку від стрільців і вже не полишала його, наближення її вгадувалося з того, що в царя перекривлювалася на лівий бік шия й смикалося обличчя; щойно накочувалася ця чорна хмара, цар здебільшого замикався й нікого не пускав до себе, окрім Катерини, але бувало й навпаки: рвався на люди, шукав причин до розправи, кривавого розиску, й зводилися шибениці, кілки, страшні помости з колесами та дибами. Олексій боявся батька і не любив його, любив матір, страждав по ній, таємно написав кілька листів й одного разу потайки їздив до неї, про що Петро довідався, й те вкинуло його в сатанинський гнів.

Знедолені й перелякані, люди одвертали свій вид од Петра й з надією дивилися на царевича. І не тільки люди прості, а й князі Долгорукі, Голіцини, Шереметьєви, Куракіни, котрим заступили стежки вгору спритні Меншикови, Давієри, Шафірови, Ягужинські, Рагужинські. Одначе зв'ялений царським гнівом, настраханий Олексій відмовився від престолонаслідування, він лишень не хотів іти в монастир, на чому наполягав батько.

Рятуючись від царської немилості та від чернечого клобука, царевич поїхав за кордон, не поспішав вертатися звідти, втішався тихою любов'ю з Єфросинією, колишньою дворовою дівкою князя Вяземського (німкенья Шарлотта, на якій його одружили силоміць, на той час померла від хвороби), й тим вдовольнявся. Одначе грізні батькові окрики сягали його і там, він шукав рятунку спочатку у Відні при дворі австрійського цісаря, далі в Неаполі, цар шле йому застрашливі послання, навіть погрожує війною Карлу IV, австрійському цісарю. До Неаполя їдуть таємний радник Петро Андрійович Толстой та гвардійський капітан Рум'янцев, добувають царевича – погрозами, умовляннями, клятвами-запевненнями від імені царя Петра, буцім йому не буде нічого, цар тільки хоче, аби Олексій жив удома, бо ж Петрові соромно перед світом.

Олексій врешті здається, їде до Москви. В дорозі отримує ще одного заспокійливого листа від батька, в якому той обіцяє не чинити над ним ніяких насильств. Тридцять першого січня царевич приїхав до Москви, у грановитій палаті Кремлівського палацу на нього чекали високі духовні та світські урядовці, українське посольство на чолі з гетьманом, а також цар, що сидів на троні, люто закусивши губи. Олексій, ледве увійшов, упав батькові в ноги, Петро підвівся, обійняв його, сказав, що прощає синові всі гріхи та обіцяє йому свою милість. Три-возною і сум'ятною була та стріча, дехто розчулився, у гетьмана викотилося з очей по сльозі. Всі мовчали, говорив тільки цар, докоряв синові, а той плакав. Потім Петро звелів Олексійові підписати акт зречення престолу, Олексій мовчки підписав. По палаті мовби щось проше-лестіло, в палаті було повно люду, той шелест міг означати схвалення царового наказу, а міг означати й несхвалення. Цар сприйняв його як несхвалення. Заплаканого, вивів сина через маленькі дверці за тронем до сусідньої кімнати й там схопив за груди, вирячив свої страшні, звірячі очі й захрипів:

– Називай усіх, хто знав, що ідеш за границю! Називай, а не то позбавлю живота!

У царя тіпалася ліва щока й шия зігнулася в лівий бік. Олексій застогнав, втрачаючи від страху розум, почав називати своїх учителів, духівників, колишніх приятелів, з ким вів довірчі розмови, чії поради брав до серця й просто чії імена спадали на думку. Наступного дня Олексій підписав маніфест про відречення від престолу, про те, що не заперечує, аби замість нього наступником Петра був Петро, син Петра від Катерини, сиріч Марти Скавронської. Марта – Катерина свого досягла, це вона під'юджувала свого скаженого мужа проти Олексія, нашепотіла в припадочну Петрову голову, яка лежала на її колінах, безліч лих, які чекають на нього, якщо не відтрутить від престолу старшого сина. І Петро прорік: «Прощаю, а спадку позбавляю». В Успенському соборі при мерехтливому світлі привезених українцями свічок Олексій на хресті та Євангелії поклявся, ніколи не домагатися престолу («Клянуся Всемогущим в Тройці славним Богом спадщини не шукати»). По тому Петро знову повів сина з собою і наказав:

– Пиши все на папері, а якщо щось приховаєш...

Олексій писав, а біля обох дверей кімнати стояло по двоє преображенців з бердишами. Одразу по тому жвав, запопадливі слуги страшного Преображенського приказу почали хапати людей як «стану підлого», так і високого. Першими вхопили адміралтейського радника Олександра Кікіна, графа Федора Апраксіна, духівника Олексія протопопа Якова Ігнат'єва, князя, сенатора Дмитра Голіцина, вчителя царевича Никифора В'яземського, і Петро особисто приступив до улюбленої справи – дізнань.

Одного дня, отримавши нагальну таємну депешу з польської границі, у якій йшлося про пильні та гарячкові заходи Пилипа Орлика проти Московії, Скоропадський поїхав у палати до царя, але, не знайшовши його там, мусив податися на розшуки в Преображенське. З ним були Полуботок, Савич та ще двоє старшин, а також військовий товариш, який доправив депешу. Їх пропустили, либонь, вважали, що покликав їх сам цар.

Поткнулися в одну підкліть, поткнулися в другу – й видавали по сходах задки надвір; у тих, хто встиг краєм ока заглянути до підкліті, чуб попіднімав шапки, та й всі інші чули крізь відчинені двері крики, від яких холонула в жилах кров. У третій підкліті побачили самого царя. Стояв посеред хати з батогом у руці, рукава його мундира були закасані, перука збилася на потилицю. Цар оглянувся, й на мить гетьман побачив його вид – майнуло щось округле, котячо-хиже, оширене. На мотузку висів з вивернутими руками якийсь неборака – хто саме, козаки не побачили, висів спиною до них, до його ніг була прив'язана колодка. В кутку з лівого боку стояли Ушаков та Шафіров, ліворуч за маленьким столиком сидів дяк і водив закрученим на кінці пером по паперу. Над ним схилився Петро Толстой.

З вигляду Петрових поплічників гетьман та старшини зрозуміли, що їхня з'ява сюди вкрай небажана, азиж самі не сподівалися заздріти таке, думали, що цар сидить в окремії

хаті та розмовляє з тими, хто веде дізнання, переглядає папери, а він особисто катував людей. Вони знову задки дибали вгору й вивалилися з кривавої хати-підкліті, за ними вийшов Ушаков, запитав, чого вони сюди приволоклися, й звелів їхати до канцлера, графа Головкина. Остерілі старшини не одразу втрапили до воріт з Преображенського, збочили праворуч, і тоді їм заступив дорогу якийсь офіцер, з ним було двоє солдатів, офіцер почав кричати, навіть вийняв шаблю, й Полуботок ступив до нього, подивився недовгим, але пильним поглядом, мовив:

– Сховай шаблю та покажи дорогу.

Полуботок ніколи не кричав, але в його голосі, в погляді було щось таке, що змушувало інших скорятися. І цього разу капітан затнувся, сховав шаблю, показав рукою на хвіртку.

Про всю ту притичину цар не обмовився жодним словом, увечері в Преображенському палаці гудів банкет, і цар походжав веселий, здоровав кожного величезним пугарем горілки, яку гість мусив випити, декотрі одразу ж падали мертвецьки п'яні, і їх виносили служники.

Не всім заарештованим була однакова кара, декотрі були приречені на жорстоку смерть – на колесі, з попереднім відтинанням членів, декотрі на трохи легшу – на кілкові, іншим – зовсім легка, відтинанням голови на колоді. Карали їх на площі лобній, люду чомусь прийшло небагато, приведений був царевич, він бачив на власні очі, як по шматках рубали його друзі Кікіну руки та ноги, як Кікін молив ката о швидкій смерті, але кат отримав суворий наказ виконати присуд од початку до кінця. Я на площу не ходив, молився в світлиці перед іконами.

По тому було похапано багато люду, деякі не мали жодного стосунку до «справи» – хтось десь сказав не те слово, хтось у натовпі, спостерігаючи муки тих, яких катували, вилаявся пошепки – таємні вивідники одразу хапали їх і тягнули до колод. Не забув цар і Єлени-черниці, колишньої дружини цариці Євдокії, її приволокли до Москви, а з нею Абрама Лопухіна, князя Семена Щербатого, протопопа Андрія Пустинного, юродивого Михайла Босого, ростовського єпископа Досифея. Найбільшою провиною колишньої цариці було те, що іноді одягала не чернечу, а мирську сукню. Пошукали пильно й знайшли, буцімто Євдокія перебувала в перелюбі з присланим до Суздаля за рекрутами капітаном Степаном Глебовим. Петро не брав до уваги свої власні перелюби й наказав посадити Глебова на кіл; всі інші, а кожен з них потягнув за собою живий ланцюжок, зазнали катівницьких мук, були страчені або покалічені, черницю Єлену відвезли в Ладугу в жіночий монастир під суворий нагляд.

Ще тиждень цар запивав кривавицю угорськими та румейськими винами, веселився й дурів неймовірно. І мусили дуріти з ним князі та графи, сенатори й генерали. Не дурів, не пиячив, не приховував своєї зневаги до всього того один Стефан Яворський, наш земляк, поет і філософ, блюститель патріаршого престолу (Петро на престол не пускав нікого, боявся, аби не стався новий Никон); в церкві, при всіх церковних чинах, при всіх сенаторах суворо засудив такий триб життя царя, й засудив закон про фіскалів, фіскальство, яке стало службою, ремеслом, адже за нього платили. Доносити мали всі. Отож у кінці проповіді Яворський мовив: «Тепер біжіть, доносьте».

Диво, Яворського не покарали, хоч як того бажав, нашіптував цареві на вухо про крамолу інший наш земляк, архієпископ псковський, поет і ритор, філософ Феофан Прокопович.

21 березня цар відбув до Пітера, наказавши й усім нам їхати туди.

* * *

Зима була не вельми сніжна, але люта, від морозів тріскалися вільхи понад дорогою, і бачили ми чимало задубілих птахів. Московити звичні до лютостей зими, й сани в них налагоджені до таких мандрів добре: задок саней вкритий рогожею, передок і боки оббиті шкурами, шкурами вкритий і верх, всередину напхано соломой, лежить у тій дірці московит, як байбак у норі, й тільки підиться в невелику дірку білим струмінцем пара; ми ж їхали в простих санях, зігрівалися оковитою, добрими кожухами, бігли за саньми.

Скрізь по дорозі від Москви до Санктпiтербурха для царя зроблені особливі заїзди. В кожному є дворецький, у погребях тримають припаси, вино та пиво, ми також зупинялись на тих заїздах, але, обтяжені обозом, не завжди могли досягнути їх за денний перегін. Оскільки з нами добувалися до Пітера й московити, то там, де не було такого заїзду, пристав, котрий їхав з кількома солдатами попереду, силою займав хату, звичайно кращу, господарів виганяв і знатні московити розташовувалися там, ми ж прилаштовувалися де доведеться. Якщо в дорозі ламалися сани, солдати забирали в селян перші-ліпші, селяни до того звичні, покірно віддавали все, лиш би не чіпали їх. Якось ніч застала нас просто посеред пущі, обоз відстав, і ми, боячися, аби він не збився з дороги або на нього не напали розбійники, чекали на нього. Пуща – дика, вітер розгойдував велетенські сосни та ялини, й шапки снігу падали додолу з глухим гупанням. Там, де ми зупинилися, стояла смолокурня, ми розпалили багаття, але всидіти в смолокурні було немога; погрівшись трохи, очамрівши від диму, вибігали. Мороз насідав. Не дочекавшись обозу, рушили далі й десь під ранок добились до якогось села. Обоз прибув аж після полудня, двоє саней відбилося, й ми так їх і не знайшли.

У Пітербурх в'їжджали довгим прямим трактом й зупинилися на заїжджому дворі в Матроській слободі, що за адміралтейством, хоч у гетьмана та в панів полковників і тут, у новій столиці, було чимало вельможних зичливих знайомих. Одначе в Пітері ті вельможі не мали тих розсадистих, широких дворів, що в Москві, а проживали в камінних будинках понад Невою. На той час всіляке кам'яне будівництво в Москві було заборонене царем, все російське вельможне панство царським велінням зводило кам'яниці понад Невою та річками, які впадають в неї, часом вбивали туди все, що мали, й добре, якщо кому випадало сухіше місце, а кому болото, той гарував та мучився, фундаменти домів тонули в болоті; воздвигнуті взимку, бо літо там вельми коротке, кам'яниці, коли повз них проїжджав віз, трусилися, неначе лихоманні.

По цю сторону річки, де стояли царські палаци, яких три: два літні і один зимовий, пишалися один перед одним найкращі будинки, з садами та металевими огорожами; на них з протилежної сторони Неви дивилися широкими вікнами такі самі кам'яниці, найкраща з них була князя Меншикова. Ті будівлі не веселили пітерський люд, навіть вельмож, надто дорогим коштом вони будувалися, декотрі пани вщент порозорювалися на тому будівництві, на тих дорогах, біломармурових колонах та статуях перед будинками і в садах. І ще чимало інших великих будівель стоїть у Пітері – є місце, де роблять кораблі, порох, полотно, крохмаль, і є фортеці, найбільша з них – на протилежному березі річки, там церква з баштою, на якій грають французькі куранти, і на інших будинках такі ж дзигарі, вони б'ють години, а то й грають псалми. У місті кілька мощених вулиць, і камінні мости, але є й дерев'яні, нещодавно на одному такому мосту провалився царський виїзд, і цар дубасив посеред вулиці палицею генерал-поліцмейстера Девієра. Одначе доокіл, по слободах, та й по місту – хатини, халупи, хижі і навіть курені з гілля – в твані та болоті, в смороді, бруді; лихоманки, гарячки, цинга та інші напасті косять людей, як траву. Я сам бачив немало бідолах, яких було нікому поховати, їх кладуть на видне місце й ставлять у головах свічку, аби зібрати милостиню на поховання. Іноді по дорозі на кладовище тіло опускають на землю кілька разів, і знову запалюють свічку, аж поки зберуть кілька копійок, куплять рогожу, зав'яжуть її, неначе мішок, мотузком, і так волочать тіло до ями. Цар видав указ, щоб у місті найпильніше дотримувалися чистоти і «щоб ніякого скарєдства та мертвечини не валялося». Серед тієї «мертвечини» здибували ми не раз і своїх земляків, козаків з України, пригнаних на будівельні роботи. Вперше, коли я побавив на вулиці Французькій за сотню кроків від пишного, визолоченого палацу Меншикова такого козака – синього, роззутого, в штанях козацьких і чорній, яка колись була білою, сорочці з маленькою, дрібною вишивкою біля коміра, молодого, чубатого, все в мені затремтіло, облилося кип'ячкою, а далі та кип'ячка враз перетворилася в лід. Мені той козак видався знайомим, я опустився на коліна й творив молитву напівмертвими губами. Але мене грубо, чоботом штовхнув у спину Рубець:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.